

‘ मराठीचे पंचप्राण ’ साहित्य-माला

(४)

का दं व री का र

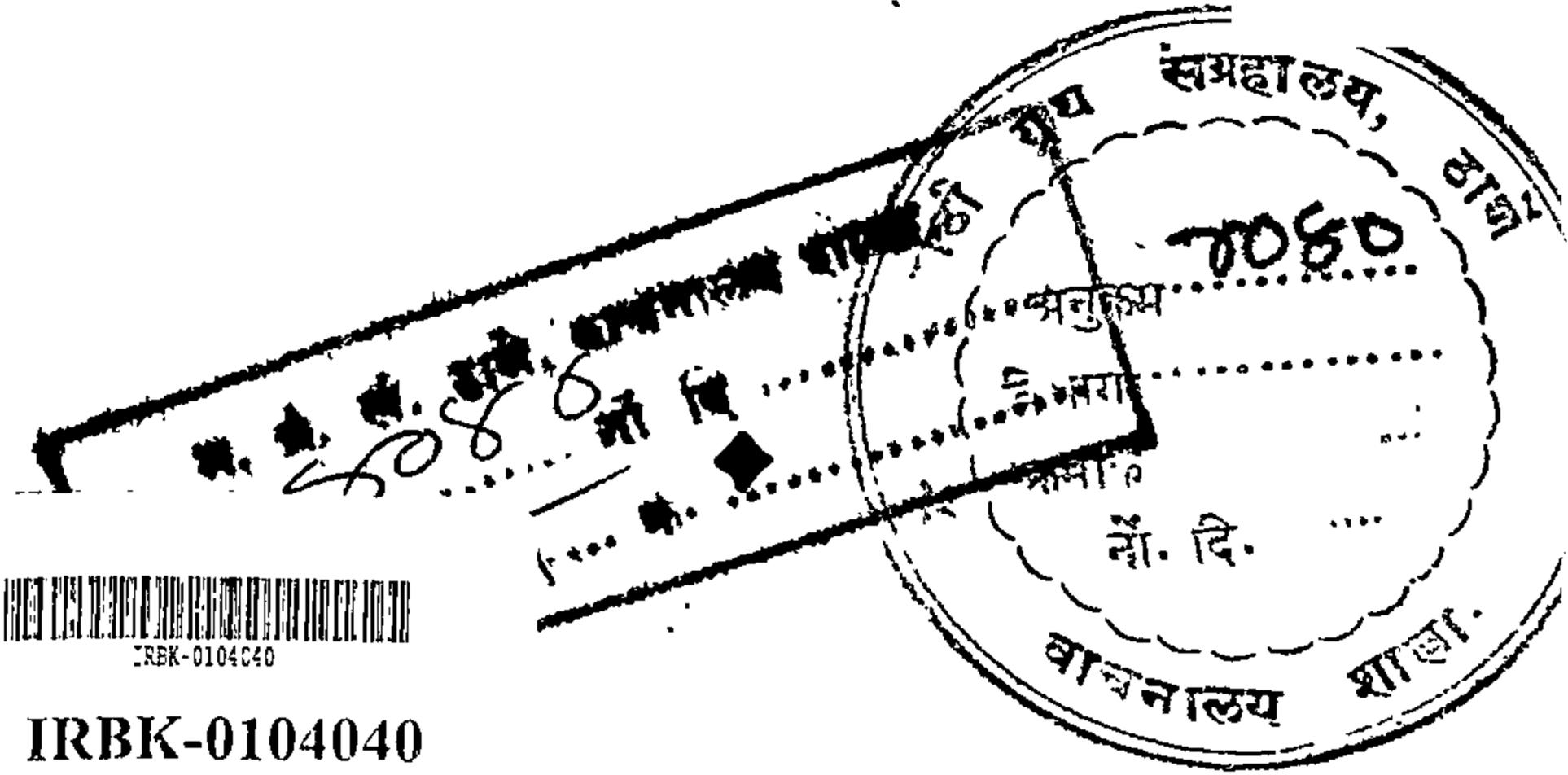
पुस्तक पहिलें

लेखक

श्री. दामोदर नरहर शिखरे,

एम. ए.

IRBK-0104040

IRBK-0104040

मूल्य १४ आणे

प्रकाशक :

न. शं. कुलकर्णी, एस्. टी. सी., टी. डी.
दि टीचर्स आयडियल पब्लिशिंग हाऊस लि.
७७ शनिवार पेठ, पुणे २.

• •

आवृत्ति पहिली : १९५२

मुखपृष्ठ चित्रकार—दीनानाथ दलाल
अंतर्गत चित्रकार—जे. बी. दीक्षित

• •

मुद्रक :

य. गो. जोशी, बी. ए. (ऑ.)

आनंद मुद्रणालय

१९६।४६ सदाशिव, पुणे २.

म नो ग त

‘ मराठी असे आमुची मायबोली ’ असे आपण उंच स्वरांत गातो. आणि तें खरेंच आहे. जशी मातृभूमि तशीच मातृभाषा. दोघीहि सारख्याच पूज्य, सारख्याच अभिमानार्ह. पण मातृभूमीचें स्वरूप आपण आपल्या डोळ्यांनीं कधीं पाहिलें आहे ? आपल्या राष्ट्राच्या किती अंगांचें प्रत्यक्ष दर्शन आपण घेतलें आहे ? त्या ‘ सुजला-सुफला ’ भारतभूमीच्या चरणावर आपण किती वेळां खेळलों आहों ?—तिच्या अंकावर किती वेळां लोळलों आहों ? तीच अनास्था, तीच उपेक्षा तेंच अज्ञान आपणां बहुतेकांचें मातृभाषेच्या वावतींतहि नसतें काय ?

मराठीच्या आरंभापासूनचा इतिहास आपल्याला कितीसा माहित असतो ? निदान प्रमुख लेखक व ठळक कवि यांची तोंडओळख तरी आपल्या-पैकीं—सुशिक्षितांपैकीं—पदवीधरांपैकींहि किती जणांस कितीशी असते ? मराठी साहित्याची धनदौलत कोणती व किती आहे याचा स्थूल परिचय तरी आपल्याला असावयास नको काय ? थोरथोर ग्रंथकारांच्या अक्षर-कृति-निदान त्यांतील सारभूत वचनें तरी—आपल्या स्मृतींत घोळलीं जाव-यास नकोत काय ?—आपल्या जिव्हेवर खेळलीं जावयास नकोत काय ?

या दोन्ही मातांकडे आपलें आजवर दुर्लक्ष झालें, याचें मुख्य कारण म्हणजे आपलें पारतंत्र्य. इंग्लंड देशाचा व इंग्रजी भाषेचा पगडा आपल्या सान्या जीवनालाच झाकोळून टाकीत होता. सुदैव असें कीं, आतां पारतंत्र्याचा तो अंधार पार नाहीसा झाला आहे. पूर्ण स्वातंत्र्याची किरणें राष्ट्राच्या सर्वांगावर नाचत आहेत. मातृभाषेला प्राथमिक शिक्षणा-पासून अंतिम पदवीपर्यंत सर्वत्र संचार करण्याचें स्वातंत्र्य लाभलेलें आहे. शिक्षणाच्या साद्यंत अभ्यासक्रमांत मराठीला मानाचें स्थान मिळालेलें आहे. शिक्षणाचें माध्यम होण्याचा तिचा नैसर्गिक हक्कहि तिला सर्वत्र सत्वरच प्राप्त होईल अशी सुचिन्हेंहि दिसत आहेत.

शाळांत व महाविद्यालयांत मराठीचा मूलग्राही व व्यापक अभ्यासक्रम आंखून दिला जातो. परीक्षेत विद्यार्थ्यांकडूनहि मोठमोठ्या अपेक्षा केल्या जातात. पण त्याला पेशक अशीं पुस्तकें आहेत कोठें ? थेट महानुभावापासून आजच्या लेखकांपर्यंत मराठी वाङ्मयाची वाढ कशी झाली, याचें साधार ज्ञान देणारे ग्रंथ किती आहेत ? श्री. वि. ल. भावे यांचें 'महाराष्ट्र सरस्वत' किंवा श्री. ल. रा. पांगारकर यांचा 'मराठी वाङ्मयाचा इतिहास' हे ग्रंथ मोठ्या तोलामोलाचे आहेत हें निर्विवाद. पण त्यांच्या ग्रंथांची अखेर स्वराज्याच्या समाप्तीपाशींच झालेली आहे. पुढच्या काळाला तसे प्रकाशमान लेखक केव्हां लाभणार ? तोंवर ही छोटीशी पणती लावण्यास मी पुढें झालों आहे.

आरंभापासून अद्ययावत् अशा मराठी साहित्याचा परिचय मूलाधारासह करून देण्याचा विचार माझ्या मनांत बराच काळ घोळत होता. पण 'उत्पद्यन्ते विलीयन्ते लेखकानां मनोरथाः' अशी स्थिति प्रकाशकाचे अभावीं होते. सध्यांचा काल प्रकाशनास प्रतिकूल--त्यांतहि अशा ग्रंथाच्या प्रकाशनास तर अधिकच विकट. पण 'दी टीचर्स आयडियल पब्लिशिंग हाऊस लि.'चे श्री. कुलकर्णी यांनी दूरदृष्टि ठेवली व हिंमत धरली; म्हणून ही माला लिहिण्यास मी आतां प्रवृत्त झालों. या मालेची योजना अशी की, महाराष्ट्र-भाषेचे प्रतिनिधि असे ठळक-ठळक ग्रंथकार निवडावयाचे आणि आधीं त्यांचें चरित्र थोडक्यांत देऊन त्यांच्या साहित्याचें गुण-ग्रहण करावयाचें. त्या गुणांचें द्योतक असे प्रत्यक्ष त्या ग्रंथकाराचे छोटेछोटे वेचेहि, जरूरी-पुरते, मधूनमधून द्यावयाचे. सुमारे साठ प्रमुख लेखकांच्या कृतींचा आस्वाद अशा बारा पुष्पांतून देण्यांत येईल. त्या बारा पुष्पांच्या सेवनानें मराठी साहित्याचें आरंभापासून आतांपर्यंतचें स्वरूप स्थूलमानानें तरी समजून यावें अशी माझी अपेक्षा आहे.

पन्नास-साठ सरस्वती-पुलांचा सत्कार या बारा पुष्पांच्या मालेनें मी करणार असलों, तरी ज्यांचा समावेश मीं तींत करूं शकलों नाहीं अशा थोरथोर साहित्यिकांच्या रांगा माझ्या डोळ्यापुढें दिसत आहेत. ते शारदा-

भक्त मजवर डोळे वटारणार नाहीत अशी मी उमेद वाळगतों. कारण ते माझी अपात्रता व पारंस्थितीची मर्यादा जाणण्याइतके सुजाण व उदार आहेत. शक्य होईल तेव्हां त्या सर्वांसाठी ताटपाट मांडण्याची माझी उभारी आहे. संकल्प सहस्रभोजनाचा आहे, सिद्धता आज तरी साठांचीच आहे.

ज्या वाग्भटांना मी आंवतणें दिलीं, त्यांनाहि मी पूर्ण संतुष्ट कोठें करूं शकलों ? सहस्रावाधि ओव्या व अभंग रचणाऱ्या संतकवींचा साक्षात्कार अवघ्या वीस पानांत मला कसा करून देतां येणार ? वारा हजाराहून अधिक पृष्ठांचें वाङ्मय रचणारे साहित्य-सम्राट मराठीच्या राज्यांत अनेक झाले; त्यांचीं हीं केवळ 'क्षण-चित्रे' (स्नॅपशॉट) होत. पण मूळ वस्तूची यथार्थ कल्पना देण्यास ती समर्थ ठरतील असा विश्वास मला वाटतो.

माध्यमिक विद्यालयांतील आठवी, नववी व दहावी या यत्तांतील विद्यार्थ्यांचें जीवन म्हणजे मूर्तिमंत महत्वाकांक्षा. आपले मित्र, आपला देश, आपला धर्म, आपलें ध्येय यांचीं मनोरम काल्पनिक दृश्यें मनासमोर उभीं करून हे विद्यार्थी आपल्या या उदात्त व भव्य कल्पना-सृष्टींत रममाण होत असतात. जीवनाच्या या सुवर्णकाळांत मराठी भाषेतील साधुसंत व इतर प्रमुख साहित्यिक यांची ओळख होणें अत्यंत महत्वाचें आहे. ही गोष्ट ध्यानांत ठेवून त्या विद्यार्थ्यांसाठीं ' पुरवणी वाचन ' म्हणून हीं पुस्तकें सुबोध रीतीनें रचलेलीं आहेत. शालेय दृष्टीनें पुस्तकांची उपयुक्तता वाढावी म्हणून प्रत्येक प्रकरणाच्या शेवटीं प्रश्न वगैरे जोडण्याचें कार्य प्रा. वा. दा. गोखले एम्. ए., बी. टी. यांनीं आस्थेनें केलें, याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे.

या पुस्तकांत ग्रंथकारांचें समालोचन व गुण-दोष-विवेचनहि यथावसर केलेलें असल्यानें महाविद्यालयांतील त्यांच्या ' थोरल्या भावंडांना ' व सर्व-सामान्य वाचकवर्गालाहि हीं पुस्तकें उपयुक्त वाटतील अशी आशा मी धरतों.

' महात्मा ' मासिक
नातूबाग पुणें २.

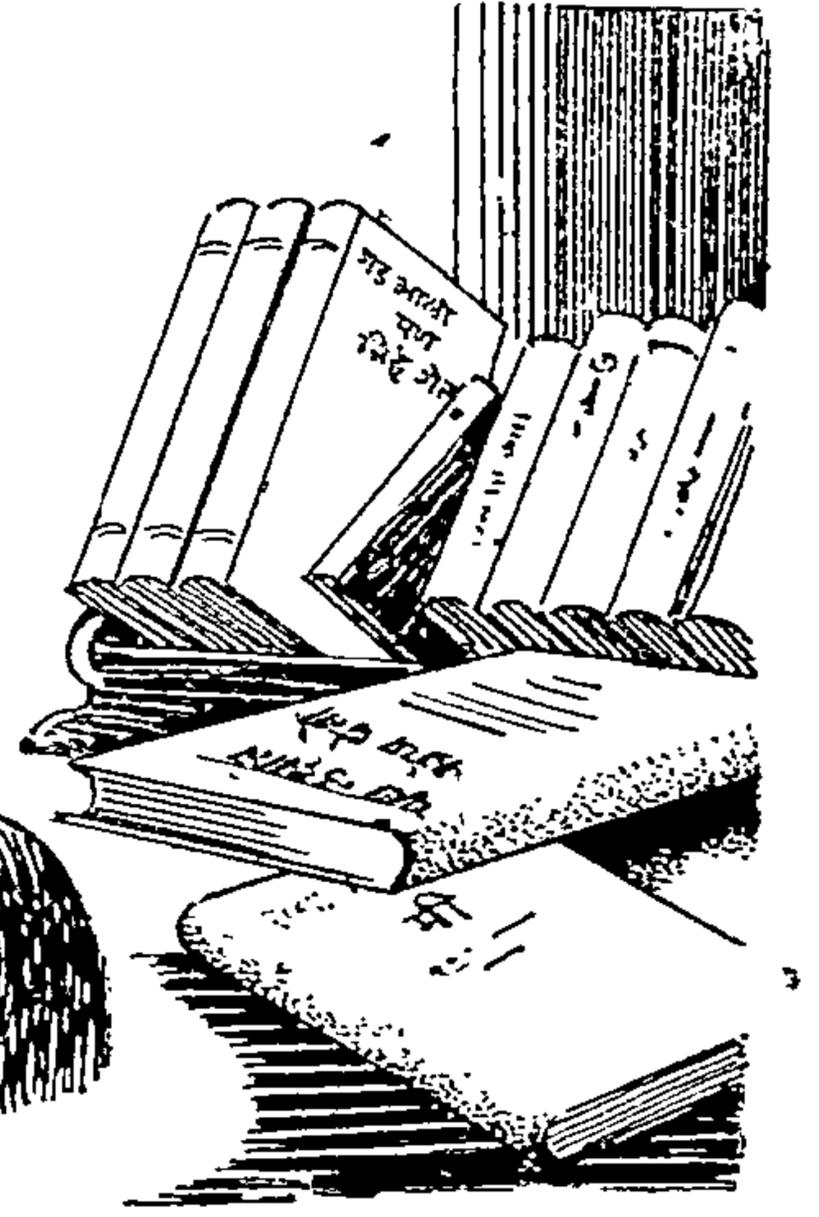
१. शिखरे.

IRBK-0104040

अनुक्रम—

१. ह. ना. आपटे	१—	३८
२. वा. म. जोशी	३९—	६१
३. ना. सी. फडके	६२—	८२
४. भा. वि. वरेरकर	८३—	९९
५. सौ. मालतीबाई बेडेकर	१००—	११२

हरिभाऊ आपटे : : : १

“ आपटे-युग ” अशी स्वतंत्र पाटीच मराठी कादंबरीच्या मंदिरांतील एका विभागास लावावी लागेल, इतका हरिभाऊ आपटे यांचा लेखन-क्षेत्रांतील विक्रम मोठा आहे. एखाद्या शहरांत निरनिराळ्या रस्त्यांना मोठमोठ्या माणसांचीं नांवे दिलीं जातात. तीं नांवे मिळण्यापूर्वीहि त्या रस्त्यावरून कैंक सामान्य माणसें ये-जा करीत असतात आणि नांव मिळाल्यानंतरहि शेंकडों लोकांची रहदारी तेथें चालू असतेच. पण त्या रस्त्याला नांव मिळतें तें त्या रस्त्यानें जाणाऱ्या एकाच ठळक व्यक्तीवरून. हरिभाऊंच्या पूर्वीहि मराठींत कादंबऱ्या लिहिल्या जात होत्या आणि पुढेंहि त्यांचें पीक पुष्कळच तरावरून आलें. पण मराठी कादंबरीच्या प्रवाहाला हरिभाऊंनीं जें एक निराळें वळण दिलें, त्याचा ठसा कायम राहिला आहे.

सत्य-सृष्टीचें चित्रण

नदीच्या प्रवाहाची दिशाच बदलण्याइतकें हें अचाट काम होतें. 'गुल-बकावली,' 'मंजुघोषा,' 'मुक्तामाला' अशा केवळ कल्पित व अद्भुत कथा रंगविण्यांतच पूर्वींचे कादंबरीकार आपली शक्ती खर्च करीत. पण हरिभाऊंनीं कादंबरी-जगांत क्रांति केली. याच भूमीवरून चालणारीं, याच समाजांत वावरणारीं, आपल्यासारखेच सुखदुःखाचे, हर्षक्रोधाचे, मानापमानाचे प्रसंग अनुभवणारीं, आपल्या भोंवतालचीं वरींवाईट, पण हाडामांसाचीं, खरीखुरीं, जिवंत पात्रें, यथातथ्य रंगवून, आणि सत्यसृष्टीं-तील वास्तव घटनाच तेवढ्या चित्रित करून, हरिभाऊंनीं मराठी कादंबरींत नवयुग सुरू केलें, म्हणूनच त्यांना 'आद्य कादंबरीकार' म्हणतात.

खरीखुरीं पात्रें

आपल्या कादंबऱ्या सत्य वाटण्यासाठीं, हरिभाऊंनीं त्यामध्ये जशीं खरीखुरीं माणसें व वास्तव घटना घातल्या; त्याचप्रमाणें भाषाहि त्यांना शोभेशी अगदीं साधी, सोपी, सरळ वापरली. ती इतकी घरगुती आहे कीं, बायकापोरांना-किंवाहुना म्हाताऱ्याकोताऱ्या आजीबाईंनाहि-सहज समजावी. स्त्रियांची भाषा तर हरिभाऊ इतकी हुबेहूब लिहीत कीं, खुद्द स्त्रियांनाहि तशी लिहितां येणार नाहीं. त्यांची 'पण लक्षांत कोण घेतो?' ही कादंबरी जिनें वाचली किंवा ऐकली नाहीं, आणि वाचतां वाचतां किंवा ऐकतां ऐकतां जिच्या डोळ्यांतून आंसवे गळलीं नाहींत, अशी स्त्री सुशिक्षित महाराष्ट्रांत तरी विरळा. त्याचप्रमाणें 'गड आला पण सिंह गेला' या त्यांच्या छोट्याशा पण उत्कृष्ट कादंबरींत रंगून गेला नाहीं असा विद्यार्थी सांपडणें कठीण. 'उषःकाल' मधील सांवळ्या हा तर बालवाचकांना आपला एक सवंगडीच वाटतो! आणि त्यांतील नानासाहेब म्हणजे तरुणांच्या भावनांचा पुतळाच ! 'मी' मधील भावानंद हा शेंकडों तरुणांना आपल्या जीवनाचा मार्ग दाखवीत आहे—संसार कीं राष्ट्रसेवा ? हें नित्याचें कोडें उलगडण्यास मदत करीत आहे—त्यांचें जीवन ध्येय-निष्ठ बनवीत आहे. आणि ते शंकर मामंजी, ती यमू, ती दुर्गा, ते शिव-

रामपंत, तो डॅडी,—हीं सारीं पात्रें आपल्या आजूबाजूला वावरत आहेत, असेंच सर्वसामान्य वाचकांस वाटते. संभाजी व कलुषा हे मानवी स्वभावाचे उच्चनीच नमुने. त्यांचीं चित्रें ' केवळ स्वराज्यासाठीं ' या कादंबरींत ज्यांनीं ज्यांनीं पाहिलीं; त्यांच्या त्यांच्या डोक्यांत तीं सदैव घोळत राहिलीं, स्मृतींत स्तून वसलीं, स्वप्नांत खेळत राहिलीं.

समाज-सुधारणेचें साधन

हरिभाऊंनीं दहा सामाजिक व अकरा ऐतिहासिक कादंबऱ्या रचल्या. त्यांपैकीं तीन सामाजिक व चार ऐतिहासिक कादंबऱ्या अपूर्ण आहेत. ऐतिहासिक कादंबऱ्यांचीं कथानकें ख्रिस्तपूर्व तीनशें ते ख्रिस्तोत्तर सतरावें शतक या दोन हजार वर्षांच्या कालखंडांतील आहेत. सामाजिक कादंबऱ्यांचीं कथानकें वर्तमानकालांतील व मध्यम वर्गांतील आहेत. त्यांतहि स्त्रियांच्या दुःखांना वाचा फोडण्याचें काम हरिभाऊंनीं अत्यंत प्रभावीपणें केलेलें आहे. सामाजिक सुधारणेचें जें विचार-चक्र आगरकरांनीं महाराष्ट्रांत सुरू केलें, त्याला गति हरिभाऊंनीं आपल्या सामाजिक कादंबऱ्यांतून दिली. स्त्रीशिक्षण, पुनर्विवाह इत्यादींचा पुरस्कार त्यांनीं जितक्या तीव्रतेनें केला, तितकाच केशवपनासारख्या क्रूर चालींचा निषेधहि कडाडून केला. समाजाचीं मनें गदगदा हलविण्याचें कार्य हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यांनीं केलें. हरिभाऊंच्या हातांत कादंबरी ही केवळ मनोरंजनाची सतार नव्हती, तर समाजसेवेची समशेर होती.

एकत्र कुटुंबांतील अनुभव

हरि नारायण आपटे यांचा जन्म खानदेशांतील पारोळे गांवीं ता. ८ मार्च १८६४ सालीं झाला. त्यांचें मूळचें नांव वालकृष्ण होतें. मुंबईस इंग्रजी तीन यत्तेपर्यंत त्यांचें शिक्षण झालें. १८७८ सालीं त्यांचें विन्हाड पुण्यास आलें; तेव्हांसून चाळीस वर्षे, आयुष्याच्या अखेरपर्यंत, हरिभाऊ पुण्यासच राहिले. पुण्यानें त्यांना विद्या दिली, स्फूर्ति दिली आणि कीर्ति पण दिली. त्यांचें कुटुंब मोठें होतें. त्यांतील काहीं काहीं व्यक्तींचीं

प्रतिबिंबें ' मी ' कादंबरींत पहावयास सांपडतात. ते रागीट तात्या पंतोजी, ते थापेबाज रावजी, ती प्रेमळ आजी, हीं सर्व ' मी ' मधील मंडळी हरिभाऊंनी आपल्या कुटुंबांत आपल्या बाराक्या नजरेने पाहिली होती. एकत्र कुटुंबांत होणारा मनाचा कोंडमारहि त्यांनी अनुभविला होता. सूक्ष्म दृष्टीने दुसऱ्याच्या बोलण्याचालण्यांतील लकबा हेरून त्यांच्या नकला करण्याचा नाद हरिभाऊना लहानपणापासून होता. घरांत शाळेंत, मित्र-मंडळींत ते नकला करीत व सर्वांना हसवून सोडीत. त्यांची आई १८६८ सालीं मरण पावली. हरिभाऊ चवथ्या वर्षीच आईविरहित झाले. आईच्या प्रेमाची भूक त्यांनी आपल्या कादंबऱ्यांत मातचें वात्सल्य रंगवून भागविली. आई गेली, वडील गरीब, पण आजी मात्र त्यांचे लाड करी. आईनंतर प्रेमाची पाखर घालणारी त्यांची चुलतीहि त्यांच्या वयाचे आठवें वर्षी निधन पावली.

मुंजींत वाङ्निश्चय !

तथापि हरिभाऊंचें बालपण मोठ्या मजेंत गेलें. ते हट्टी व खोडकर होते. आजी किंवा चुलती तांदूळ निवडण्यास बसली म्हणजे तांदळाचें ताटच छोटा हरि उडवून देई. एकदां तर मुंबईस असतांना त्यांनी दिवाळींत भर रस्त्यावर फटाके उडविले. मुंबईस रस्त्यावर फटाके उडविण्यास मनाई असे, लगेच पोलिसदादा आला आणि त्यानें हरिभाऊंस पकडलें—पोलिस-ठाण्यावरसुद्धां नेलें. चुलते वकील होते. ते कोर्टांतून घरीं आले, तेव्हां त्यांना आपल्या पुतण्याचा पराक्रम कळला. त्यांनी त्याला पोलिसांच्या तावडींतून सोडवून आणलें. हरिभाऊंची मुंज त्यांचे नववे वर्षी पुण्यांत झाली. मुंजीच्या वेळीं शेजारच्या गोखले वकीलांची बायको भर पंक्तींत म्हणाली, “आजी, आमची मथुरी हरीला द्यायची बरं कां ! या दोघांचा जोडा मोठा सुंदर शोभेल.” हें सहज बोलणें पुढें खरें झालें. कल्पनासृष्टीची सत्यसृष्टी झाली. हरिभाऊंचा विवाह त्याच मुलीशीं झाला. शहाजी—जिजाईच्या लग्नाची आठवण सर्वास सहजच झाली.

लेखनाची हौस

हरिभाऊ बुद्धीनें हुशार होते. आणि त्या बुद्धीला पैलू पाडण्यास त्यांना शिक्षक मिळाले तेहि अलौकिक. पुण्याच्या सरकारी हायस्कूलांत हरिभाऊंनीं नांव घातलें, तेथें प्रो. जिनसीवाले हे महापंडित संस्कृत शिकविण्यास होते. त्याशिवाय घरीं संस्कृत शिकविण्यासाठीं एक शास्त्रीबुवा ठेवलेले होते. त्यांच्याजवळ हरिभाऊंनीं संस्कृतांतील काव्य-नाटकांचें अध्ययन केलें. गणितांत मात्र त्यांना अगणित अडचणी यावयाच्या. त्या विषयाची त्यांना नावडच होती. त्यांना हौस मराठी, इंग्रजी, संस्कृत या भाषांतील साहित्याची. त्यांत ते यथेच्छ डुंबत. नुसतें वाचत नसत, तर लिहितहि. “ पुरी हौस फिटली ” ही गोष्ट त्यांनीं इंग्रजी पांचवींत असतांना लिहिली—आणि तीहि वर्ग चालू असतांना. दुपारच्या सुट्टींत ती त्यांनीं आपल्या मित्रांना वाचून दाखविली. इंग्रजी कवितांचें भाषांतर ते हां हां म्हणतां करीत. इंग्रजी सहावींत असतांना ‘ मेडोज टेलर ’ याच्या दोन इंग्रजी कादंबऱ्यांचें भाषांतर हरिभाऊंनीं पार पाडलें होतें.

शास्त्रीबुवांची छाप

साहित्याची भक्ति हरिभाऊंच्या हृदयांत अंकुर धरीत होती. त्याच वेळीं समाजसेवेची बुद्धीहि त्यांच्या ठिकाणीं निर्माण करणारे एक लोकोत्तर शिक्षक त्यांना लाभले. ते म्हणजे विष्णुशास्त्री चिपळूणकर ! सरकारी हायस्कूलांत ते शिकवीत असत. पण त्याहिपेक्षां त्यांची ‘ निबंधमाला ’ तरुणांच्या गळ्यांतील ताईत बनली होती. निबंधमालेंतील रसरशीत राष्ट्र-भक्ति आणि अवीट भाषामाधुरी यांकडे हरिभाऊंचें चित्त सहजच ओढलें गेलें. “ शास्त्रीबुवांप्रमाणें आपणहि मोठे लेखक होणार ” अशी महत्त्वाकांक्षा त्यांच्या मनांत उत्पन्न झाली. शास्त्रीबुवांनीं आपल्या स्वातंत्र्यपूर्ण वृत्तीचा साक्षात्कार १८८० सालीं सर्वांना घडविला. सरकारी नोकरीची रुपेरी ब्रेडी त्यांनीं ताडदिशी तोडून टाकली आणि स्वतंत्र शालेचें निशाण फडकविलें. या त्यांच्या बाणेदार वर्तनाचा परिणाम विद्यार्थी-वर्गावर विजेसारखा झाला. हरिभाऊंनीं चार महिनें आधीं सरकारी हायस्कूल सोडलें

आणि न्यू इंग्लिश स्कूलच्या उद्घाटनाच्या दिवशीं, ते त्या नव्या शाळेंत अभिमानानें हजर राहिले. पहिल्या दिवशीं शाळेंत जीं एकोणसि मुलें हजर होतीं, त्या विनीच्या तुकडींत हरिभाऊ होते. गुरुजींच्या धडाडीचा कित्ता शिष्यांनींहि गिरविला. नव्या शाळेंत काय ? एकाहून एक देदीप्यमान तारे शिक्षकवर्गांत झळकत होते. ते चिपळूणकर, ते टिळक, ते आगरकर, ते वामनराव आपटे ते वासुदेवशास्त्री खरे—जणुं कांहीं तेजस्वी नक्षत्रमालाच तेथें चमकत होती. यांतूनच शिवरामपंत परांजपे निघाले आणि तसेंच हरिभाऊ आपटेहि निघाले.

केवळ परिक्षेकडे लक्ष न देतां हे सारे शिक्षक शिकवीत असत आणि विद्यार्थ्यांच्या मनांत त्या त्या विषयाची गोडी उत्पन्न करीत व देशभक्तीचीहि लागवड जातां जातां करीत. क्रमिक पुस्तकांशिवाय इतर वाङ्मय वाचण्याची जी आवड हरिभाऊंच्या अंगीं होती, ती या वातावरणांत सहजच वाढीस लागली. त्यांनीं शाळेंत असतांनाच शेक्सपिअर व मोलिअर यांचीं नाटकें, स्कॉट व रेनॉल्ड यांच्या कादंबऱ्या, कीट्स व शेले यांचीं काव्यें वाचून काढलीं.

प्रतिज्ञा केली

विष्णुशास्त्री १८८२ सालीं, ता. १७ मार्च रोजीं, एकाएकीं निधन पावले. विद्यार्थ्यांना वीज कोसळल्यासारखेंच वाटलें. हरिभाऊंचें कोवळें हृदय तर व्याकुळ झालें. स्मशानयात्रेस जातांना त्यांच्या हृदयांत शोकाचे कल्लोळ उटले. त्यांना वाट काढून देण्यासाठीं, हरिभाऊंनीं 'शिष्य-जन-विलाप' नांवाची ८९ श्लोकांची कविता लिहिली. शास्त्रीबुवांच्या दहाव्या दिवशीं ती छापून प्रसिद्ध झाली. किंमत दोन आणे ठेवली होती. दोन दिवसांत हजार प्रति खपल्या, पुस्तकांवर हरिभाऊंनीं आपलें नांव घातलें नव्हतें. आगरकरांनीं या काव्याची स्तुति केली. थोड्याच दिवसांत हरिभाऊंच्या या पहिल्या काव्याची दुसरी आवृत्ति निघाली. त्याच्या शेवटीं हरिभाऊ शास्त्रीबुवांना, असें आश्वासन—आश्वासन कसलें ? गुरुच्या पात्रावर हात ठेवून शपथच घेतात कीं,

“ जो जो कृत्यसमूह या पुरिमधें धैर्यें तुवा स्थापिला
तो तो चालविण्यासि जन्म खरचूं सारा अम्ही आपुला. ”

‘ जीवित-सार ’ या नांवाची कविता हरिभाऊंनीं हायस्कुलांत असतां-
नाच केली. लाँगफेलोच्या एका इंग्रजी कवितेचें तें भाषांतर आहे. पण तें
भाषांतर आहे, असें मुळीं वाटतच नाहीं. ही कविता शाळेच्या क्रमिक
पुस्तकांतहि घेतली होती. त्यामुळें ती विद्यार्थ्यांच्या चांगल्या परिचयाची
आहे.

थोर महात्मे होउनि गेले । चरित्र त्यांचें पहा जरा ।

आपण त्यांच्यासमान व्हावें । हाचि सांपडे बोध खरा ॥

अशा त्यांतील कैक ओळी सुभाषितांप्रमाणें सर्वांच्या तोंडी खेळत आहेत.

गुरूवर टीका

गद्यलेखनाकडेहि हरिभाऊंची लेखणी यावेळीं वळली होती. त्यांचे रसिक
गुरु प्रिं. आगरकर यांनीं ‘ केसरीं ’त एक लेखमाला लिहून कालिदासापेक्षां
भवभूति श्रेष्ठ आहे असें म्हटलें होतें. हरिभाऊंचें मत कालिदास श्रेष्ठ असें
होतें. तसा लेख त्यांनीं लिहिला. तो ‘ केसरींत ’ छापूनहि आला. अर्जु-
नानें गुरु द्रोणाचार्यांवर बाण फेंकण्यापैकींच प्रकार होता हा. गुरुहि मोठे
गुणग्राहक. त्यांनीं आपल्या शिष्याची वाहवाच केली. गुरु-शिष्याच्या युद्धां-
तील दुसरी चक्रमक ‘ हॅम्लेट ’ नाटकाच्या निमित्तानें घडली. त्या नाटकाचें
भाषांतर आगरकरांनीं विकार-विलासित’ या नांवानें प्रसिद्ध केलें. हरिभाऊंचें
वाचन जसें संस्कृत, तसें इंग्रजीहि विशाल व सूक्ष्म होतें. त्यांनीं ‘ विकार-
विलासिता’पर टीका करणारा एक लेख लिहिला आणि तोहि चांगला
ब्रह्मत्तर पानांचा. ‘ निबंध-चंद्रिका ’ या मासिकांत तो छापून आला.
अठरा वर्षांच्या आपल्या शिष्यानें आपल्या नाटकांतील गुणदोष इतक्या
मार्मिकपणें जाणले व प्रसिद्ध केले, याचें विद्याप्रेमी आगरकरांना केवढें
कौतुक वाटलें ! त्यांनीं हरिभाऊंना बोलावून त्यांचें मनःपूर्वक अभि-
नंदन केलें.

साहित्यक्षेत्रांतील अशा मोहिमामागून मोहिमा जिंकित हरिभाऊ १८८३ मध्ये मॅट्रिक झाले. वास्तविक ते याच्या आदल्या वर्षीच पसार व्हावयाचे. पण गणित विषयाची धोंड मध्ये आडवी आली. पूर्वपरीक्षेमध्ये त्यांना गणित विषयांत फक्त पांच गुण पडले !

इंग्रजी पांचवीत असतांनाच, वयाचे पंधरावे वर्षी, त्या काळच्या रूढिप्रमाणे, हरिभाऊंचे लग्न १८७९ साली झाले. हुंडा अजिबात घेतला नाही. वाङ्निश्चय मुंजीतच झाला होता. मथुला 'रमा' हें नांव सासरीं मिळाले. ती निरक्षर होती. तिला शिकविण्याचे हरिभाऊंनी पुढे पुष्कळ प्रयत्न केले. पण त्यावेळीं बायकांनीं पुस्तक हातांत घेणे हें अब्रह्मण्यम् वाटे. त्यामुळे स्त्री-शिक्षणाच्या या कैवाऱ्याची स्त्री फारशी शिक्षित झाली नाही.

मराठीसाठी झुंज

मॅट्रिकमधून निसटलेले हरिभाऊ डेक्कन कॉलेजांत १८८३ साली गेले. तेथें काय ? त्यांची वाचनाची हौस मोकाट सुटली. कॉलेजमध्ये अभ्यासाचे, परिक्षेचे, किंबहुना हजेरीचेहि फारसे कडक बंधन नसे तेव्हां हरिभाऊ आपला सारा वेळ मिल व स्पेन्सर, वर्क व बेकन, बेकॉले व जॉन्सन यांचे वाङ्मय वाचण्यांत घालवीत असत. इंग्रजी कादंबऱ्यांचा तर त्यांनी फडशा पाडला. कांहींकांहींचीं पारायणे केलीं. मिलचे 'सब्रजेक्शन ऑफ बुइमेन' (स्त्रियांचें पारतंत्र्य) हा ग्रंथ त्यांनी पुनः पुनः अभ्यासिला. त्यांतील विचारांमुळेच समाजसुधारणेची प्रेरणा हरिभाऊंना मिळाली. कॉलेजमधील वाचनालयाचे हरिभाऊ चिटणीस झाले. त्यांनी अहवाल वाचतांना अशी सूचना केली की, वर्गणीपैकी कांहीं रक्कम मराठी ग्रंथ घेण्यासाठी खर्च करावी. मातृभाषेचा असा अभिमान त्यांना होता. पण "मराठी वाङ्मय इंग्रजीच्या दर्जाचे नाही." अशी समजूत त्यावेळच्या विद्वानांची ! डॉ. भांडारकर व प्रि. राजवाडे यांनी हरिभाऊंची सूचना मोडून काढली. पण या गुरुजनांना विरोधूनहि हरिभाऊंनी आपला आग्रह तडीस नेला. वाचनालयांत मराठी ग्रंथ येऊं लागले.

त्रिवार अपयश

कॉलेजांतील गमतीची शीग म्हणजे संमेलनांतील नाटक. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, न. चिं. केळकर, श्री. कृ. कोल्हटकर वगैरे पुढे थोरथोर साहित्यिक झालेल्या विद्यार्थ्यांनी कॉलेजच्या नाटकांत कामे केलीं. हरिभाऊंनींही एका इंग्रजी नाटकांत सांग घेतले होते. टेनिस खेळण्याचा त्यांना शौक होता. हास्य-विनोदांत कॉलेजमधील पहिले वर्ष कसे चुटकीसरसे गेले. पण त्या सर्व आनंदावर विरजण घालावयाची वया तेथे आलीच. ती म्हणजे परीक्षा. एकदां नव्हे, दोनदां नव्हे, तीनदां, हरिभाऊ कॉलेजमधील पहिल्या परीक्षेत गचकले ! गणिताच्या खड्ड्यांतच ते पडत !! १८८५ सालीं टिळक-आगरकरांचे फर्ग्युसन कॉलेज निघतांच पहिल्या दिवशींच्या विद्यार्थ्यांत हरिभाऊंचे नांव होतेंच. टिळकांसारखा प्राध्यापक गणित शिकविण्याला. पण उपयोग काय ! साहित्यानें त्यांच्या मेंदूभोवतीं अशी कांहीं भक्कम तटबंदी उभारली होती कीं, गणिताला आंत पाऊलच ठेवतां येऊं नये. चुलत्याच्या आज्ञेवरून हरिभाऊ पुनः डेकन कॉलेजांत गेले. पण कॉलेज बदलले म्हणून गणिताची नावड बदलेल काय ? नांव नको. तो त्यांचा शत्रु तेथेहि त्यांचा पाठलाग करीत आलाच. “ या परीक्षांनीं तर मोठाच त्रास दिला आहे. कांहींहि इतर वाचावयास जा, त्यावेळीं आपण हें वाचण्यापेक्षां आपल्या अभ्यासाचेच पुस्तक वाचल्यास बर, असें वाटून तें हातीं घेतलेले पुस्तक निमूटपणें एकीकडे ठेवावें लागतें. ’ अशी स्पष्ट तक्रारच त्यांनीं एका खाजगा पत्रांत केलेली आहे. तीनदां प्रयत्न करूनहि प्रिन्सीपलच्या परीक्षेचें कुलुप उघडत नाहीं, असें पाहून हरिभाऊंनीं १८८६ सालीं कॉलेजच्या शिक्षणास रामराम ठोकला.

पहिल्या कादंबरीचे स्वागत

बरणींतील वीज न पावली तर न पावो, पण आकाशांतील विद्युल्लता मात्र हरिभाऊंवर प्रसन्न होती. कॉलेजांतील वंदिस्त शारदेनें त्यांच्याकडे पाठ फिरविली; पण जगांतील सरस्वतीनें त्यांच्यावर वरदहस्त ठेवला. कॉलेजमध्ये असतांनाच त्यांची पहिली कादंबरी प्रसिद्ध झाली व मान्यता

पावली. तिचें नांव ' मधली स्थिती '. ती ' पुणें वैभव ' या सनातनी साप्ताहिकामध्ये क्रमशः छापून आली. एक एक प्रकरण वाचून होतांच साने, महाजनी, रानडे वगैरे रसिक विद्वानांनीं कादंबरीच्या लेखकाची तोंड भरून तारीफ केली. हा लेखक कोण ? त्याचें नांव अज्ञात होतें. पण, " हें कांहीं निराळेंच पाणी आहे, नवेंच तेज आहे " असें जो तो म्हणूं लागला. पूर्वीच्या गुलबकावलीछाप कादंबऱ्यापेक्षां या कादंबरीची जातच निराळी आहे, असें टीकाकारहि म्हणूं लागले. आपल्या आजूबाजूच्या माणसांचींच सुरेख प्रतिबिंबें या कादंबरींत पाहून वाचक चकित झाले. स्त्री-शिक्षणासारख्या नव्या विषयावर कादंबरींत पाडलेला प्रकाश पाहून सुधारकांना आनंद वाटला, तर सुधारकांच्या भानगडी व कुलंगडीं रंगविलेली पाहून सनातनी खूष झाले.

एकदां हरिभाऊंचे वडील नानासाहेब आगगाडींतून प्रवास करित होते. गाडींत त्यांच्या ओळखीचा एक मनुष्य भेटला. त्यानें बोलतां बोलतां ' मधली स्थिती ' या कादंबरीची फार स्तुति केली आणि हळूच गुपित म्हणून सांगितलें, ' अशी ही कादंबरी आपल्या चिरंजीवांनींच लिहिलेली आहे. ' आपला ' तात्या ' इतका चांगला लेखक आहे, हें समजल्यावर नानासाहेबांना केवढा आनंद वाटला ! या यशापुढें परीक्षेतील अपयश त्यांना तुच्छ वाटलें.

पहिल्यापासून हरिभाऊंचें कथा-लेखन सहेतुक होतें. ' कादंबऱ्यांचें उद्दिष्ट ' या नांवाचा एक लेख लिहून त्यांनीं त्यावेळींच आपलें असें मत जाहीर केलें होतें कीं, " मनोरंजन हा कादंबरीचा आद्य उद्देश आहे हें खरें, पण गोड बोलून समाजाचे दोष दाखविणें व त्यास उन्नतीच्या मार्गावर नेणें हाहि एक कादंबरी-लेखनाचा महत्त्वाचा उद्देश आहे. "

संपादकाच्या खुर्चीवर

कादंबरीकार हरिभाऊंच्याभोंवतीं साहित्यिकांचें मित्रमंडळ जमूं लागलें. काशीताई कानिटकर यांना तर हरिभाऊ बहीणच मानीत. त्यांचे पति गोविंदराव हे हरिभाऊंचे स्नेही हाते. या मित्रमंडळींनीं १८८६ सालीं

अनुक्रम २९८२१
 विभाग का. वा.
 क्रमांक १९९१
 नं. दि. ३-७-५१

कादंबरीकार

‘ मनोरंजन ’ मासिक सुरू केलें. त्यांत हरिभाऊंची ‘ गणपतरसवू ’ कादंबरी येऊं लागली. मासिकाच्या संपादनाचें बहुतेंकें काम हरिभाऊंच करीत. मासिकाला मोठें यश लाभलें—म्हणजे वर्षाच्या शेवटीं सुमारे तीनशें वर्गणीदार मिळाले. त्या वेळच्या मानानें हें पुष्कळच होतें. ‘ निबंध-चंद्रिका ’ हें मासिकहि उच्च दर्जाचें होतें. पण दोन्ही मासिकांची आर्थिक स्थिति लंगडीच होती. या दोन मासिकांचें एकीकरण १८८७ मध्ये हरिभाऊंनी घडविलें. पुढें तेच त्याचे संपादक होते. हें जोड-मासिक १८९२ मध्ये बंद पडलें. ‘ सुधारक ’ व ‘ ज्ञानप्रकाश ’ यांचे संपादक म्हणूनहि हरिभाऊंनी कांहीं काळ निर्वैतन काम केलें. या संपादकीच्या अनुभवाचा फायदा घेऊन हरिभाऊंनी पुढें एक अपूर्व साप्ताहिक सतत सत्तावीस वर्षे स्वतःच्या हिंमतीने चालविलें आणि महाराष्ट्रांत मोठें नांव केलें. त्याचें नांव ‘ करमणूक ! ’

‘ फणीकरंड्याच्या पेटी ’ पर्यंत

‘ करमणूक ’ पत्राचा नमुना अंक १८९० सालच्या ऑक्टोबर महिन्यांत हरिभाऊंनी काढला. ‘ लहानापासून थोरांपर्यंत सर्व स्त्री-पुरुषांचें मनोरंजन करून ज्ञानदान देणारें पत्र ’ असें ब्रीद करमणुकीच्या मुखपृष्ठावर छापलेलें असे. आपला उद्देश व्यक्त करतांना हरिभाऊ लिहितात, “ केसरी, सुधारकाद पत्रें आपल्या कुशल लेखणीने जें काम निबंधांच्या द्वारे करतात तेंच काम हें पत्र मनाची करमणूक करून करणार ! जी गोष्ट जनसमूहानें अवश्य करावी म्हणून केसरी, सुधारक एखाद्या कठोर पित्या-प्रमाणें कठोर शब्दांनी सांगणार व समाजाचें अप्रशस्त वर्तन झाल्यास, वेळीं वाक्प्रतोदाचे तडाखे लगावणार, तीच गोष्ट हें पत्र प्रेमळ मातेप्रमाणें गोड गोड शब्दांनी व चांगल्या चांगल्या गोष्टींनी अप्रशस्त वर्तनावद्दल मायेचें शासन करणार ! ज्यांस पुढल्या माडीपासून चुलीपर्यंत व दिवाण-खान्यांतील टेबलापासून फणीकरंड्याच्या पेटीपर्यंत कोणाच्या हातीं पडलें तरी, हवें त्यानें, हवें त्याच्यादेखत, निःशंकपणानें वाचण्यास हरकत नाही, असें पत्र पाहिजे असेल त्यांनी अवश्य करमणुकीचे वर्गणीदार व्हावें.”

‘ करमणुकी ’ ची तारीफ

विजयादशमीच्या मुहूर्तावर ‘ करमणूक ’ पत्राचा पहिला अंक निघाला. त्यांत ‘ पण लक्षांत कोण घेतो ’ या हरिभाऊंच्या कादंबरीचें पहिलें प्रकरण आलें. त्या प्रकरणानें वाचकांचीं हृदयें सप्पदिशीं जिकलीं गेलीं आणि दुसऱ्या अंकासाठीं शनिवारची वाट वाचक पाहूं लागले. या कादंबरी-शिवाय केशवसुतांच्या कविता, पाश्चात्यांचीं चरितें, विनोदी चुटके, विचार-पूर्ण निबंध वगैरे नानाविध सदरांनीं नटलेलें हें पत्र महाराष्ट्रांत अत्यंत लोकप्रिय झालें. न्या. तेलंग, प्रा. केळकर वगैरे विद्वानांनींही पहिल्या वर्षानंतर या पत्राची मुक्तकंठानें प्रशंसा केली. “ सात दिवसपर्यंत या पत्राकडे डोळे लागलेले असतात.” अशी स्तुति सौ. रमाबाई रानडे यांनीं केली. ‘ करमणुकी ’ इतकें सभ्य, सात्विक, विनोदी व हितकारी साप्ताहिक मराठी भाषेंत आजपर्यंतहि निघालेलें नाहीं. हरिभाऊ हे जसे अद्वितीय कादंबरीकार, तसेंच त्यांचें साप्ताहिकहि अद्वितीयच

‘ आनंदाश्रमा ’चा आधार

समाजकारणांत ‘ सुधारक ’ म्हणून आणि राजकारणांत ‘ प्रागतिक ’ म्हणून, हरिभाऊंनीं थोर राष्ट्रसेवा केली. त्यांचे चुलते नामांकित वकील होते. त्यांनीं वकिलीवर लाखो रुपये मिळविले. त्यांतून त्यांनीं पुण्यास ‘ आनंदाश्रम ’ नांवाची एक संस्था स्थापन केली. जुन्या संस्कृत ग्रंथांचा संग्रह व प्रकाशन करणें आणि बारा मुलें व पांच संन्यासी यांना आश्रय देणें हें या संस्थेचे उद्देश. संस्थेसाठीं मुबलक पैसा ठेवलेला आहे. तिची सारी व्यवस्था हरिभाऊंकडे सोपविली होती. त्यामुळें पैशाची विवंचना हा प्रश्नच हरिभाऊंच्या आयुष्यांत उत्पन्न झाला नाहीं.

स्थानिक स्वराज्याची सेवा

१८९७ सालापासून पुण्यांत प्लेगनें धुमाकूळ मांडला. त्या भयंकर रोगाच्या तडाख्यांतून लोकांना वाचविणें, आजान्यांची शुश्रूषा करणें इत्यादि कामें हरिभाऊंनीं दहा वर्षें स्वयंसेवक म्हणून केलीं. या त्यांच्या

निरपेक्ष व निरलस सेवेबद्दल समाजानें व सरकारनें त्यांची मोठी वाहवा केली. सरकारनें तर त्यांना 'कैसर-इ-हिंद' हें पदक बक्षिस दिलें. पुढें १९१८ सालीं इन्ल्फुएंझाची सांथ भडकली. तेव्हांहि हरिभाऊ लोकांच्या फार उपयोगीं पडले. त्यावेळीं ते पुणें नगरपालिकेचे अध्यक्ष होते. म्हणून त्यांनीं 'नूतन मराठी शाळेंत'च एक स्वतंत्र दवाखाना काढला.

सरकारनें १९०० सालीं त्यांची नेमणूक नगरपालिकेंत केली. अठरा वर्षे ते त्या स्थानावर होते. १९१५ ते १९१८ हीं तीन वर्षे तर ते अध्यक्षच होते. स्कूल बोर्डाचे सभासद म्हणूनहि त्यांनीं तेरा वर्षे काम केलें. त्यांतील सहा वर्षे ते बोर्डाचे अध्यक्ष होते. याशिवाय न्या. रानडे यांच्या डेक्कनसभेचे चिटणीस म्हणून त्यांनीं दुष्काळाचे वेळीं काम केलें. विष्णु-शास्त्र्यांच्या स्मरणार्थ निघालेल्या 'नूतन मराठी विद्यालयांत' शिक्षक म्हणूनहि त्यांनीं निर्वेतन काम चारपांच वर्षे केलें. त्या संस्थेच्या 'न्यू पूना कॉलेज'ला त्यांनीं आपला पांच हजार रुपये किंमतीचा ग्रंथसंग्रह नजर केला.

पदवीधरांचे परीक्षक

मुंबई विद्यापीठाचे पदवीधर कांहीं हरिभाऊ नव्हते, पण पदवीधरांचे परीक्षक मात्र ते होते. 'Are you an M. A.?' असा प्रश्न त्यांना एकदां कोर्टांत विचारला असतांना त्यांनीं ताडकन् उत्तर दिलें. "I am the maker of M. A. s." हरिभाऊंची विद्वत्ता ओळखून मुंबई विद्यापीठानें त्यांना १९०५ सालापासून चारा वर्षे एम्.ए.चे परीक्षक नेमलें होते. सीनेट-चेहि ते सभासद होते. साहित्यावर इंग्रजी-मराठींतून व्याख्यानें त्यांनीं पुष्कळ दिलीं. 'मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालया'मध्ये १९११ सालीं त्यांनीं 'विदग्ध वाङ्मय' या विषयावर व्याख्यान दिलें. तें पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध झालें आहे. १९१२ सालीं अकोला येथें भरलेल्या साहित्य-संमेलनाचें अध्यक्षपद हरिभाऊंकडे आलें. त्या अध्यक्षपदावरून त्यांनीं 'महाराष्ट्र वाङ्मयाची उन्नति' करण्याचे विविध उपाय सुचविले. मॅट्रिकपर्यंत शिक्षणाचें माध्यम मराठी असावें, कॉलेजमध्ये मराठी भाषा हा आवश्यक

विषय असावा वगैरे सूचना त्यांनीं केल्या. १९१९ सालीं त्यांनीं प्रकृति बरी नसतां हि पब्लिक सर्व्हिस कमिशनपुढें साक्ष दिली. त्यानंतर सुमारे एक महिन्यानेच, ता. ३ मार्च १९१९ रोजीं त्यांनीं इहलोकची यात्रा संपविली.

कौटुंबिक सुखाचा अभाव

हरिभाऊंना कौटुंबिक सुख असें फारसें लाभलें नाहीं. त्यांची पहिली पत्नी दुसऱ्या मुलाच्या वाळंतपणांत १८९१ सालीं मरण पावली. त्यामुळें उद्विग्न होऊन हरिभाऊंनीं साखर व विडा खाणें वर्ज्य केलें आणि गादीवर निजणें सोडलें. दुसरें लग्न करण्याचें त्यांच्या मनांत मुळींच नव्हतें. पण आजीच्या निकराच्या आग्रहानें आणि इतर आत्तांनीं अत्रोला धरल्यानें त्यांनीं तें १८९२ मध्यें केलें. ते सुधारकी मताचे असल्यानें विधवेशीं पुनर्विवाह करावा हें त्यांना इष्ट वाटत होतें. पण तेथेहि 'आनंदा-श्रमाची' जबाबदारी आड आली. तेव्हां अकरा वर्षे वयाच्या व मराठी पांच यत्ता शिकलेल्या वेणुताईशींन त्यांनीं दुसरें लग्न केलें. १९०५ मध्यें त्यांना एक मुलगी झाली. तिचें नांव शांता. पण तिला सर्वजण म्हणत ताई. ती हरिभाऊंना जीव कीं प्रण वाटे. १९१३ सालीं ती देवाघरीं गेली. तेव्हां हरिभाऊंना आपला प्राणच उडून गेल्यासारखें वाटलें. तेव्हांपासून त्यांनीं चहा वर्ज्य केला. ना. गोखले व सौ. काशीताई कानिटकर या मानलेल्या बंधुभगिनींमुळेच हरिभाऊंच्या जीवनांत काय आनंद उरला असेल तो असेल.

स्वतः निर्मिलें जग

पण हरिभाऊंचा खरा आनंद म्हणजे वाचन व लेखन. या बौद्धिक आनंदांत ते सतत डुबत असत. मराठी, संस्कृत व इंग्रजी या भाषांप्रमाणेंच बंगाली, फ्रेंच वगैरे भाषांतील साहित्याचा आनंदहि ते लुटीत. आणि लेखनाच्या साहाय्यानें तर त्यांनीं कादंबरीचें एक विशाल व मनोहर असें एकवीसमजली स्वतंत्र मंदिरच उभारलें. तें मंदिर निरनिराळ्या व्यक्तींनीं गजबजलें होतें. त्यांत राजे होते तसेच रंक रहात होते, सुष्ट होते

तसे दुष्टहि नांदत होते. दीन, दुःखी स्त्रिया होत्या तसे त्यागी, देशभक्त पुरुषहि वावरत होते. त्यांच्या चिंतनांत, निर्भितींत, संगतींत व स्मृतींत हरिभाऊंचा सारा काळ निघून जाई. पहाटे तीन वाजतां उठून दोन-अडीच तास ते लेखन करीत, ते अत्यंत तन्मयतेने. 'सूर्यग्रहण' ही कादंबरी लिहितांना, तिच्यातील साध्वी माता रणदेवी नदीच्या घाटावरून वर येत असतांना कांही 'नोडग्यांनीं' तिच्या नाकावर गुद्दा मारला व तिच्या नाकांतून भळभळ रक्त वाहू लागलें, हा करुण प्रसंग रंगवितांना हरिभाऊंच्याच हृदयाचें पाणी पाणी झालें आणि त्यांच्या डोळ्यांतून अश्रु गळाले. अशा तल्लीनतेमुळेच त्यांच्या कादंबऱ्यांत जिवंतपणा उत्पन्न झाला आहे आणि त्यामुळेच वाचक स्वतःला विसरून त्या कादंबऱ्यांत समरस होतो.

समाजाचें दर्शन

निरनिराळ्या निमित्तांनीं हरिभाऊंना प्रवास पुष्कळच घडला. त्यामुळे मनुष्य-स्वभावाचें ज्ञान त्यांना भरपूर मिळालें. 'आनंदाश्रमांत' राहिल्यामुळे आणि तेथें दररोज दूरदूरचे स्वामी-संन्यासी वगैरेची ये-जा असल्यानें मानवी स्वभावाचे विविध नमुने हरिभाऊंना घरवसल्या पहावयास मिळतच होते. पण काश्मीरपासून सिलोनपर्यंत त्यांनीं देशभर प्रवास केला असल्यामुळे त्यांच्या या ज्ञानांत चांगली भर पडली. हृषिकेश येथें हिमालयाचें व काशी येथें गंगेचें त्यांनीं दर्शन घेतलें होतें. दिल्ली-आग्रा, मथुरा-वृंदावन, इत्यादि शहरेंहि त्यांनीं पाहिलीं होतीं. शिवाय, ज्या ऐतिहासिक स्थळांचें वर्णन त्यांना आपल्या कादंबऱ्यांत करावयाचें होतें, तेथेंहि ते जाऊन आले होते. स्थळें काय किंवा पात्रें काय, हरिभाऊंनीं सत्यसृष्टींत प्रत्यक्ष पाहिलेलींच होतीं. आपण कोठें तीं पहात नाहीं ? पण प्रतिमेच्या साहाय्यानें कल्पनेचे रंग भरून व बुद्धीच्या साहाय्यानें सुसंगति निर्माण करून त्यांची वास्तव वाटणारी सृष्टि निर्माण करणारे हरिभाऊ एखादेच ! "माझ्या कादंबऱ्यांत एकहि पात्र असें नाहीं कीं, जें व्यवहारांत मीं प्रत्यक्ष पाहिलें नाहीं." असें हरिभाऊ स्पष्ट म्हणत, त्याचबरोबर वाचकहि

असें म्हणतो कीं, “ हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यांत एकहि पात्र असें नाही कीं, जें कल्पनेच्या कुंचल्यानें त्यांनीं रंगविलेलें नाही.” दगड तोच पण त्यांतून शिल्पकार निरनिराळ्या सुंदर मूर्ति आपल्या कसबानें निर्माण करतो. महत्त्व आहे तें त्या कसबाचें.

साधेपणाची मौज

“ खरोखर साधेपणांत जी काय मौज आहे, ती कशांत नाही. ” असें एकदां हरीभाऊंनीं आपल्या पत्रांत लिहिलें होतें. ती साधेपणाची मौज हरिभाऊंच्या कादंबऱ्याइतकी दुसरीकडे कोठें, कधींच पहावयास मिळणार नाही. त्यांच्या सामाजिक कादंबऱ्यांत तर पात्रें साधी, प्रसंग साधे, भाषाहि साधीच. यमू आणि दुर्गी, भाऊ आणि यशवंतराव हीं पात्रें सर्वसामान्य माणसासारखींच आहेत. प्रसंग तरी काय ? कोठें लखोटा हरवला, तर कोठें घराला कुलूप दिसलें ! फारच रोमांचकारक घटना म्हणजे आजोवानें किंवा बाबांनें बायकोच्या श्रीमुखांत दिली अथवा यमूनें भावाचा चावा घेतला ! अलीकडील कादंबऱ्यांप्रमाणें, खुनामागून खून आणि अपघातांमागून अपघात, असे चित्त थरारविणारे प्रसंग हरिभाऊंच्या कथा-सृष्टींत विरळा ! पण साध्या विषयांतून मोठा आशय काढण्याचें कौशल्य हरिभाऊंचें होतें. एका विद्वानानें म्हटलें आहे कीं, हातांतून हातरुमाल गळणें अशासारख्या सामान्य प्रसंगांतूनहि शेक्सपीयर भूकंपाचे धक्के बसावितो, ही त्याची प्रतिभेची करामत. तीच हरिभाऊंच्या लेखणींत होती.

घरगुती भाषा

हरिभाऊंची भाषा तर काय ? सोलीव द्राक्षेंच. अगदीं घरगुती बोली. सोपेसोपे शब्द व लहान लहान वाक्ये. कृत्रिम अलंकार शोधूं गेल्यासहि सांपडणें कठीण जशी संस्कृतची तशी इंग्रजीचीहि छाप शब्दावर किंवा वाक्यरचनेवर पडलेली आढळावयाची नाही. खाष्ट, कर्दनकाळ, आक्रस-ताळी, तिन्हीसांजा, जरीबुड्डी इत्यादि हरिभाऊंनीं वापरलेले शब्द आतांच्या लेखनांत, झिजलेल्या नाण्याप्रमाणें, चालेनासे झाले आहेत त्या

त्या प्रसंगाचें चित्र वाचकांच्या डोळ्यापुढें ठसठशीतपणें उभें करण्यासाठीं हरिभाऊ बारीक तपशीलाचें वर्णन तर करीत, पण त्याबरोबरच त्याला पोषक असे नादानुमारी शब्दहि योजीत. दडदड धावावें, वसकन् अंगावर येऊन, तणतणून चालतां झाला, चेहरा खरकन् उतरला, पटकन उचलून, सूं निघाला, धूम ठोकली, कडकडीत जमदग्नीचा अवतार, इत्यादि साधे साधे शब्द पण किती अर्थवाहक आहेत. तसेच बोलण्यांतील किनई, तूंय् यंय्, वा, यांचा उपयोगहि हरिभाऊंनीं मोठ्या चातुर्यानें करून घेतला आहे. म्हणी योजण्यांत तर त्यांचा हातखंडाच आहे. 'अचंबला', 'तुडुवला', 'विस्मयली' अशी नवीन क्रियापदे त्यांनीं किती तरी बनविलीं व रूढाविलींहि !

तीन पिढ्यांचा चित्रपट

हरिभाऊंचें कादंबरी-लेखन जितकें कलापूर्ण, तितकें हेतुपूर्णहि होतें. त्यांच्या प्रत्येक 'कादंबरींत समाजाला हितकारक असा कांहींना कांहीं विचार हेतुपुरःसर मांडलेला दिसतो. 'मधली स्थिती' मध्ये त्यांनीं सुधारकांच्या व्यसनीपणावर टीका केली आहे. 'पण लक्षांत कोण घेतो' मध्ये विधवांच्या केशवपनांतील क्रूरता चव्हाट्यावर मांडली आहे. यशवंतराव खरे, आजच व गणपतराव या कादंबऱ्यांत तत्कालीन राजकारणाचे पडसाद उमटविले आहेत. 'मी' मध्ये संन्यासी देशभक्ताचें चित्र रेखाटलें आहे. त्याचेंच दहा वर्षांनीं सत्यसृष्टींत झालेलें रूपांतर म्हणजे ना. गोखले यांचा 'भारत सेवक समाज'. भयंकर दिव्य वगैरे इतर कादंबऱ्यांतहि सुशिक्षितांच्या संसारांतील दोषांवर व दुःखावर त्यांनीं नेमकें बोट ठेवलें आहे. साधारणतः तीन पिढ्यांचा चित्रपट हरिभाऊंच्या सामाजिक कादंबऱ्यांत पहावयास सांपडतो.

स्वराज्याची लालसा

ऐतिहासिक कादंबऱ्यांचा पल्ला याहून मोठा आहे. 'चंद्रगुप्त' मध्ये चाणक्य व राक्षस यांचे राजकीय डावपेच त्यांनीं रंगाविले आहेत. 'वज्रा-

घात'मध्ये विजयनगरचा इतिहास चितारलेला आहे. पृथ्वीराज व जयचंद्र याची दुही ' कालकूट ' मध्ये उघड केली आहे. शिवकालीन कादंबऱ्या तर चढत्यावाढत्या गोडीच्या आहेत. त्यांतील कोणती कोणापेक्षां सरस हें सांगणेंच कठीण. ' उषःकालांत ' स्वराज्याचें तोरण बांधलेलें आहे, तर 'सूर्योदयांत' अफझुलखानाचा वध मोठ्या बहारीनें रंगविला आहे. 'सूर्यग्रहणांत' शिवाजीमहाराजांची आग्न्याहून सुटका हा विषय हाताळला आहे; तर ' गड आला पण सिंह गेला ' यामध्ये ' तानाजीरावांच्या पराक्रमाचा गद्य पोवाडा ' आहे. ' केवळ स्वराज्यासाठी ' यांतील संभाजी-महाराजांचा अमानुष अंत वाचून कोणाच्या हृदयांतून रक्तबिंदु गळणार नाहीत ? ' मध्यान्ह ' व ' म्हैसूरचा वाध ' या कादंबऱ्यामध्ये पेशवे-कालीन इतिहास आणलेला आहे. या ऐतिहासिक कादंबऱ्या प्रसिद्ध होत असतांना महाराष्ट्राचें वातावरण स्वराज्याच्या भावनेनें तापत चाललें होतें. शिवाजीमहाराजांचा उत्सव जागजागीं गाजत होता. त्यांच्या रायगडाव-वरील समाधीचा जीर्णोद्धार होत होता. ऐतिहासिक विभूतींच्या स्मृतींतून भावी स्वराज्यासाठीं स्फूर्ति मिळविण्याचे प्रयत्न चालले होते लो. टिळक व्याख्यानें देत होते, प्रा. परांजपे पुराणें सांगत होते आणि हरिभाऊ ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहित होते. तिघांचीं साधनें भिन्न दिसलीं, तरी साध्य एकच होतें.

यमुनेची आत्म-कथा

हरिभाऊंची खूप गाजलेली पहिली कादंबरी म्हणजे ' पण लक्षांत कोण घेतो. ' घराघरांतून वायका-पुरुषांनीं तिचीं किती पारायणें केलीं असतील आणि किती टिपें गाळलीं असतील ! यमुना नांवाच्या एका विधवेनें स्वतःच आपली करुण कहाणी लिहून ठेवली होती आणि ती तिच्या बंधूंनीं आपल्या हातीं आणून दिली, असा आभास हरिभाऊंनीं उत्पन्न केला आहे. तो सत्य वाटण्यासाठीं भाषा अगदीं घरगुती, अगदीं स्त्रियांना साजेशी वापरलेली आहे. ' मातृहीन ' असे संस्कृत शब्द न वापरतां, ' आईविरहित ' किंवा ' आईपोरकी ' असे सोपे शब्द योजले आहेत.

तसेंच ' आधींच तारे, त्यांत शिरलें वारे ', ' मानें खाईना पानें ' ' पक्का-नाचा घास, तोंडीं पडायला विघांची रास ' अशा म्हणी मधून मधून पेरलेल्या आहेत. वायकांच्या बोलीला त्या किती शोभून दिसतात. आपल्या आईच्या गुणांचें वर्णन अनेक ठिकाणीं यमुनेनें केलेलें आहे. एके ठिकाणीं कृतज्ञतेनें यमुना म्हणते, " आईच्या शिक्षणानें नम्रता, नीटनेटकपणा, विनय, उद्योगीपणा, मितव्यय इत्यादि गोष्टी जर माझ्या मनांत आधींच रुजल्या नसत्या, तर त्याला पुढें मिळालेल्या शिक्षण-जलानें अंकुर येऊन त्याचे वृक्ष बनून फुलें-फळें कधींच दृष्टीस पडतींना ! आमची आई म्हणजे एक देवता होती, यांत मला तर तिळमात्र संशय नाही. या माउलीची थोरवी वर्णावी तेवढी थोडीच आहे."

बाल-विवाहाचें कल्पना-चित्र—

त्या वेळच्या लहान परकऱ्या मुलींच्या चित्तांत लग्नासंबंधीं कसे गोड विचार खेळत असत, याचें चित्र यमूनें पुढील शब्दांनीं काढलें आहे.

" शेजारपाजारच्या सात सात आठ आठ वर्षांच्या मुलीं लग्न झालेल्या माहेराहून सासरीं आणि सासऱ्याहून माहेरीं येतांना पाहिल्या व त्यांच्या अंगावरील दागदागिने पाहिले, म्हणजे मला वाटे कीं, आपलें लग्न केव्हां एकदां होईल, आणि आपणहि असेच दागदागिने अंगावर चढवून नाग-गोड्यांनीं भूषविलेला असा वेणीचा शेषटा पाठीवर लडबड करीत, विंदी कपाळावर चढवून, पुतळ्यांची, हरपर रेवड्यांची वगैरे माळा गळ्यांत घालून त्यांतील कारलें पोटावर लडबडवीत, वाळ्यातोरड्यांच्या नादावर ठमकत-मुरडत-चालत इकडे तिकडे केव्हां हिंडूं; त्याचप्रमाणें नव्या नवरीस पहायला येणाऱ्या लोकांनीं आपणांस 'नवऱ्याचें नांव घे ' म्हणून सांगावें आणि मग आपण बळेंच मुरका मारून लाजलाजून पुरेसें करावें; आणि शेवटीं नाइलाज म्हणूनच जणूं काय घेतें असें ब्राह्मणतः दाखवून परंतु मनांत तर मोठी हौस असून तें फार प्रिय असें नांव घेण्यास केव्हां आपणांस सांपडेल; लोकांच्या मुलींप्रमाणें आपणांसहि नवऱ्याच्या पुढें जेवायला बसून त्याच्या तोंडांत घास देण्याचा सुप्रसंग कधीं येईल असें मला वाटूं लागलें होतें."

— आणि सत्य चित्र !

पण असा ' सुप्रसंग ' येण्याऐवजीं यमूवर वाईटांतला वाईट प्रसंग ओढवला. तिचें सारें आयुष्य म्हणजे दुःखांची; एक मालिकाच झाली. त्या दुःख मालेची सुरवात तिला ' पहाण्या ' पासूनच झाली. यमू म्हणते, " गुरांच्या बाजारांत कसाई लोक मेंढरीं, बकरीं घेतात त्यावेळीं त्यांची कशी काय परीक्षा करितात तीहि मला ठाऊक नाही; फिवा हौशी लोक चांगलेसे घोडे घेतांना कशी काय परीक्षा करितात तीहि मला ठाऊक नाही; पण मी जें ऐकिलें आहे तेवढ्यावरून मला वाटतें, कीं आम्हां मुलींना पहायला येणारी मंडळी आमची परीक्षा करितात ती अगदीं त्याच मासल्याची असली पाहिजे. अंतर एवढेंच कीं, त्या गुरांना कळत नसतें, आणि आम्हां मुलींना कळत असतें."

त्यावेळीं स्त्रीवर्गाची स्थिति किती असहाय्य झाली होती हें सांगतांना यमू लिहिते, " बाहुल्यांच्यापेक्षां आमची स्थिति फार वाईट; कारण आम्ही जें करूं त्याचें त्या बाहुल्यांस सुखदुःख कांहींच नाही, आमच्या करण्याचें बरेवाईट परिणाम त्यांस भोगावे लागत नाहीत. आमच्या वडील माणसांचे करण्याचे परिणाम आम्हांला आमच्या परिपक्व वयांत भोगावे लागतात. तेव्हां आम्हां या चालत्यात्रोलत्या बाहुल्याची स्थिति किती वाईट बरें ! आम्ही डोळे असून आंधळ्या, कान असून बहिऱ्या, जीभ असून मुक्या, हात असून थोड्या, आणि पाय असून लंगड्या."

रूढिविरुद्ध बंड

अज्ञान व रूढि यांच्या जात्यांत भरडल्या जाणाऱ्या स्त्रीवर्गाचा उद्धार कसा होईल हाहि विचार यमूनें सांगून ठेवला आहे. तो असा, " मी आपल्या भगिनींना उपदेश करणार तो असा कीं, " बायांनो, घराच्या बाहेर आपण पाऊल टाकणें म्हणजे आपण नागिणीच्या फडेवर पाय ठेवण्यासारखें समजा, परंतु तसें करण्यास भिऊं मात्र नका. आपल्या दाराशीं जी ही दुष्ट रूढिरूप नागिण आज किती दिवस पसरली आहे, तिला कोणीहि—त्यांतून आपणा बायकांची तर गोष्टच विचारूं नका—

वलांडून जायची तयारी करूं लागला कीं, तिनें आपली प्रचंड फडा एकदम वर करून आपल्या लाखों तोंडांनीं त्याचा दंश केलाच म्हणून समजा. अशी स्थिती आहे, तर आतां घरांत घरांत तरी किती दिवस बसायचें ? आपले जन्माचे सोबती आणखी आपण, दोघांनीं मिळून जर तिच्या फडेवर जोरानें पाय दिला, तर तिचीं कांहीं तोंडें चेंपलीं जातील ना ? तिच्या अंगावर पाय पडला, तर ती आपल्याला चावेल, अशी भीति धरून मरण येईपर्यंत घरांतच चुळबूळ करण्यापेक्षां, आपण आपल्या पतीच्या साहाय्येनें त्या दुष्ट सर्पिणीच्या नरडीवर एकदम पाय दिला, तर किती सुख होणार आहे ! ”

सुधारणेचे वादळ

यमूच्या आयुष्यांतील आनंदाचे प्रसंग म्हणजे तिनें आपल्या पतीवरोबर मुंबई येथें घालविलेले थोडेफार दिवस ! सुजाण व सुस्वभावी कुटुंबांच्या संगतींत व सभा, चर्चा करण्यांत तिनें आनंद लुटला. पण त्याचे परिणाम यमूच्या सासरच्या मंडळींवर काय झाले पहा, “ दिवसा अतिशय उकडलें, संध्याकाळीं एकाएकीं पण फारसें न गरजतां खूप ढग आकाशांत येऊन विजा लवूं लागल्या व उगीच हळूच मधेंच गडगडलें, कीं समजावें फार प्रचंड पावसाची सर येणार, मुसळधार लागणारच, वादळच होणार म्हणून ! आमच्या घरांत या वेळीं अगदीं हुबेहूब तशीच स्थिती झाली होती. आमच्या मुंबईतील कृतीच्या तापानें पुण्याच्या मंडळीस फारच त्रास झाला. शंकरमामंजीरूप वाऱ्यानें आपलें होतें नव्हतें तें वळ एकत्र करून किती तरी ढग एके ठिकाणीं करून ठेवले होते. आजेसासूबाई किती तरी दावीत, पण मधून मधून त्यांचें बडबडणेंरूपी गडगडणें एखादवेळ तरी ऐकूं येईच. धाकट्या मामेसासूबाईंची जिव्हाविद्युल्लता मधून मधून चमकूं लागलीच आमच्या वनुवन्सं टिटवीप्रमाणें ‘ थ्याव् थ्याव् ’ करून लवकरच वृष्टि होणार, तुम्हांस सळो कीं पळो करणार असें सुचवीत होत्या. ”

कारुण्याचे झरे

वंगभूमींत जशीं जागोजाग पाण्याचीं तळीं, तशीं या कादंबरींत ठायीं

ठायीं करुणरसपूर्ण स्थळें. तीं वाचून कोणाचा कंठ गहिवरून येणार नाहीं ? कोणाचे डोळे डबडबणार नाहीत ? एकदां यमू आपल्या भावाला म्हणते, “ दादा, मी आतां एवढी झालें म्हणतोस आणखी या असल्या गोष्टी आपल्याबद्दल लोक कां बोलतात, एवढें ठाऊकदिखील असूं नये ना रे ? तुझ्याखेरीज मला कोणीं नाहीं, मला तूं कीं तुला मी. म्हणून ना मी जी ती गोष्ट तुला सांगायला येतें ! कांहीं एवढसं झालं, कीं दादाला सांगायचं, कांहीं करायचं झालं कीं दादाला विचारायचं तें कां वरं ? आणखी तूं हें असं करतोस ? आई असती तर ! ”

हे शब्द माझ्या तोंडून निघतात न निघतात तोंच त्याचे डोळे भरून आले आणि तो एकदम माझा हात धरून मला म्हणतो, “ पुरे, पुरे यमे, मला तूं आणखी तुला मी, हीच गोष्ट खरी. आणखी ही मी जाणून नाहीं असें कां तूं समजतेस ? ”

आईचा मृत्यु, पतीचा अंत इत्यादि प्रसंग तर दुःखदायक आहेतच, पण त्या सर्वांवर कळस म्हणजे यमूचें बळजबरीनें केशवपन करण्यांत येतें तो ! स्वप्नांत आईची भेट झाल्याचे प्रसंग घालून हरिभाऊंनीं कारुण्याला अद्भुततेची जोड दिलेली आहे. तसेंच दुर्गीच्या हृदयद्रावक उपकथानकाची गुंफण करून हरिभाऊंनीं करुणरसाचा उत्कर्ष केला आहे. ज्या शंकर-मामंजींनीं यमूला इतकें छळलें, त्यांनाच तिनें हें पुस्तक अर्पण केलें. त्या अर्पण-पत्रिकेच्या शेवटीं वाचकाच्या हृदयाला चटका लावणारे शब्द तिनें लिहिले आहेत. ते शब्द हे—“ त्यांच्याच प्रसादानें लवकर जग सोडून जाणारी त्यांची आवडती सून ”

कादंबऱ्यांचा कोहिनूर

हरिभाऊंच्याच काय, पण मराठीतील सर्व कादंबऱ्यांचा कोहिनूर म्हणजे ‘ मी ’ ! चौकस, हूड व उपद्व्यापी असा लहानपणचा भाऊ—किंवा भावड्या—पुढें शिक्षण घेतो, शिवरामपंताच्या तालमींत तयार होतो आणि ध्येयवादी संन्यासी असा ‘ भावानंद ’ बनतो व समाजसेवक संन्याशांची संस्था स्थापन करतो. हा सारा कथाभागच उदात्त आहे. त्याचें चित्रण

तितक्याच उदात्त रीतीनें हरिभाऊंनीं केलेलें आहे. 'पण' प्रमाणेंच 'मी'—
हि आत्मचरित्रवजा कादंबरी आहे.

शिवरामपंतांची मुलगी सुंदरी हिची प्रथम भेट अगदीं बालवयांत झाली.
त्या भेटीचें वर्णन भाऊ कसें गंमतीनें करतो पहा. "आई, गले हाच मला
नौला आवलतो. तो नतो दादा म्हनतात तो ? हा दे मला ! " हे शब्द,
आपले दोनहि हात पाठीमागें कमरेवर एकांत एक घालून, मधेंच डोळ्यावर
आलेली केसाची बट मागें सारून, पुनः हात जिथल्या तिथें नेऊन, किंचित्
चांकृत व सरळपणानें माझ्याकडे पहात मोठ्या गंभीरपणानें तिनें उच्चारिले
आणि जणूं काय आतांच्या आतां आई काय निकाल करील तो चटकन्
समजला पाहिजे म्हणून आपल्या आईकडे अगदीं आतुरतेनें पहात उभी
राहिली ! "

शाळेंतील मौजा

ही झाली घरांतील बालपणची मौजा. आतां शाळेंतील गंमत ऐका.
एका विद्यार्थ्याचे उरावर बसून भाऊ मारामारी करित असतांना पाठीमागून
मास्तर आले. त्यांच्याशीं झालेला पुढील संवाद किती हास्यकारक आहे पहा.

"हं; मग काय ? भागूबाई तुझ्याकडे आली पाहिजे काय ? आणतों
आं आतां तुझ्यापुढें..... (हाताला हिसका देऊन) भागूबाई तुझ्यापुढें
आली पाहिजे नाहीं कां ? अं ? "

"नाहीं मास्तर.....नाहीं सर.....नाहीं सर....." आमचे
ह्या प्रश्नावर उत्तर आलें.

"नाहीं ? नाहीं मास्तर ? अं ! आतां मला म्हणालास, भागूबाई पुढें
कां नाहीं येत म्हणून ? "

"नाहीं सरनाहीं सर.....तसं नाहीं सर..... तुम्हांला नाहीं
भागूबाई सर. "

"आम्हांला नाहीं भागूबाई, सर ? भागूबाई सर म्हणजे काय ? अं
काय रे ? "

“ नाही. सर. मी नाही सर.....भागुवाई तुम्ही असं म्हटलं. ”
 आपण बोलतो आहोत काय ? आणि आपला बोलण्याचा हेतु काय
 माझ्या कांहीं ध्यानांत येईना. मनांत बोलायचें एक आणि; तोंडून निघे
 तिसरेंच कांहीं.

“ तेंच. तेंच तर मी म्हणतो आहे. भागुवाई तुम्ही, असं म्हटलंस ना ? ”

“ नाही सर. तुम्ही नाही सर. मी नाही सर.....”

“ मग कोण सर ? ” आमचे सर माझ्या खांद्यावर सपाटून एक हिसका
 देऊन व तोंड वेडेवांकडे कळून म्हणाले.

महात्मा कोण ?

बालपणचा पूर्वार्ध संपला, पुढील आयुष्य कसे घालवावें. याबद्दल
 भाऊच्या चित्तांत तीव्र झगडा सुरू झाला. पण दैवाची वक्रता. संसार न
 करतां राष्ट्रसेवा करण्याची प्रतिज्ञा ज्या क्षणीं भाऊनें केली, त्याचवेळीं
 शिवरामपंत व ताई त्याला सांगावयास आले, “ तूं सुंदरीशीं लग्न कर. ”
 काय करावें, असा प्रश्न त्याला पडला. त्यानें शिवरामपंतांचा सल्ला विचारला.
 त्यांनीं आपल्या मुलीचा विचार बाजूला ठेवून भाऊच्या थोर ध्येयवादास
 पाठिंब्याच दिला. त्यांच्या विचाराचा व वाणीचा जोर तिती आहे पहा.

“ जों जों अडचणी येतील, तों तों ज्यांना स्फुरणच चढत जाणार;
 जों जों विघ्नं येणार तों तों जे अधिक अधिकच निष्काळजी; जों जों
 अनपेक्षित प्रसंग येणार, तों तों ज्यांच्या निश्चयाचीं मुळें अधिकाधिकच
 मनांत गढत जाणार; असे पुरुष अत्यंत विरळ. खरे महात्मे ते ! बाकीचे
 लोक कसले ? गतानुगतिक मात्र ! बाकीच्या लोकांच्या धैर्याची ज्योत
 विघ्नाची झुळूक येईपर्यंत. ती झुळूक आली कीं, ही ज्योत मावळलीच
 खऱ्या महात्म्यांचें धैर्य रानांत पेटलेल्या वणव्याप्रमाणें विघ्नांचा व दुर्धर
 प्रसंगांचा वारा जों जों सपाठ्यानें वाहूं लागेल तों तों त्यांचा धैर्याग्नि
 सपाठ्यानें भडकतच जाणार. लहानसा दिवा उगीच कोठें वाऱ्याची झुळूक
 आली कीं पटकन् मालवतो. रानांत पेटलेला अग्नि वावटळीनें अधिकच
 भडकतो. साधारण लोक आणि धैर्यशाली लोक यांच्यांत अंतर हेंच. ”

करारी स्त्रीचा नमुना

भाऊची वहीण ताई. तिचें नशीब 'पण' मधील यमूसारखें खडतर. पण ताई मोठ्या धीराची व कराराची. संकटांचे पर्वत फोडून पुढें वाट काढणारी गंगा नदीच. स्वतः शिक्षण घेऊन इतर भगिनींना तें देण्याची ताईची उभारी. व्यसनी नवऱ्यानें तिचा क्रूर छळ केला, तेव्हां ती माहेरी आली. माहेराहून तिला आपलेकडे नेण्यासाठीं तिचा नवरा आला, तेव्हां त्या नरकांत न जाण्याचा निर्धार ताई पुढील निकराच्या शब्दांनीं सर्वा-समक्ष बोलून दाखविते:—“येत नाहीं ! येत नाहीं !! येत नाहीं !!!” जशी एखादी हताश झाल्यामुळें प्राणावर उदार झालेली मृगी आपली शिंगें रोखून पारध्याच्या अंगावर धांवते, त्याप्रमाणें ताईच्या तोंडून हे शब्द बाहेर पडून ती संतापाच्या भरांत किंचित् पुढें सरसावली. ती संतापानें अतोनात फणफण करीत होती. “येत नाहीं ! येत नाहीं !! येत नाहीं !!!” असें तीन वेळां म्हटल्यानंतर क्षणमात्रच स्तब्ध राहिली. आपल्या बायकोच्या अंगीं इतकें पाणी असेल व तें फार दाबदाबून राहून एकदम बंधारा फुटल्यानंतर अशी जबर उसळी मारून आपल्या अंगावर येईल, असें दादासाहेबांस वाटलें असेलसें, दिसलें नाहीं.”

ताई म्हणजे केवळ एक नमुना—एक प्रतिनिधि. त्या वेळच्या पांढरपेशा स्त्रियांच्या एकंदर असहाय्य स्थितीबद्दल ताईनें आपल्या भावाला पुढील विचार ऐकविले आहेत, “तितक्यांत तिनें आपला उद्वेग दाबलासें केलें आणि त्या अधुपुरांत चक्राकणाऱ्या आपल्या स्तिमित नेत्रांनीं मजकडे पाहून म्हणते, “भाऊ, तुझं ठीक आहे, तूं म्हणशील तेव्हां तुला जातां येईल. पण बाबारे, आम्ही घरांत असलेलीं मुकीं जनावरें ! कोणी मारलं, मार खाल्ला पाहिजे. जा म्हटलं गेलं पाहिजे. नको म्हटलं, थबकलं पाहिजे.”

भारत-सेवकांची संस्था

ताईचा, सुंदरीचा व शिवरामपंतांचा त्याग करून भावानंदानें आपला एकाकी मार्ग आंखला. तेव्हां प्रथम त्याला वाटलें, “अफाट, अतिशय

अफाट दर्या. त्यांत एकच लहानशी होडी आणि तींत बसलेला एकच खलाशी. त्या खलाशानें जिकडे पहावें तिकडे पाण्याखेरीज त्याला कांहीं दिसूं नये. अशीच आपली स्थिती आहे काय ? ” पण नाही. एकामागून एक त्याला निष्ठावंत अनुयायी मिळू लागले. त्यांतूनच त्याची संस्था जन्मास आली. वाल्मीकीनें जसें आधीं रामायण लिहिलें आणि मग राम—चरित्र घडलें, तसें हरिभाऊंनीं ज्या संस्थेचें चित्र रंगविलें, त्याच संस्थेला त्यांचे स्नेही ना. गोखले यांनीं १९१० सालीं मूर्त स्वरूप दिलें.

स्वाभिमानी विद्यार्थ्यांचें शब्द-चित्र

गरीब पण स्वाभिमानी विद्यार्थ्यांचें बालपण चित्रित करण्यासाठीं हरिभाऊंनीं एक स्वतंत्रच कादंबरी रचली आहे. तिचें नांव ‘ यशवंतराव खरे.’ बारा वर्षांच्या या पोरान्या मनांतील अपमानाची चीड, महत्त्वा-कांक्षा, आईविषयींचें प्रेम व संशय, इत्यादि किती तरी भावना मूर्तस्वरूपांत या कादंबरींत हरिभाऊंनीं दाखविल्या आहेत. शब्द-चित्रांचे सुरेख नमुने तर अनेक आहेत ! एकदां अपमान असह्य झाल्यावर यशवंतराव पर्वतीकडे जातो—आत्महत्येचाहि विचार करतो. तप्त परिस्थितीतील त्या संतप्त मुलाचें शब्दचित्र हरिभाऊ किती सांगोपांग व हुबेहूब करतात पहा, “ तो जात होता कुठें ? त्याच्या मनांत काय होतें ? काय असेल तें असो ! तो आपल्या घराच्या वाटेकडे नुसती दृष्टिदेखील न देतां तडक उलट वाटेला चालला. जातां जातां गांवाच्या बाहेरही गेला. भिकारदासाच्या बागेवरून पर्वतीच्या रस्त्याला चालला. काय ? आपल्या आईला एकटी सोडून देऊन पळून जाण्याचा त्याचा बेत होता ? किंवा कोठें तरी जाऊन मनमुराद एकदां रडून व्यावें असें त्याला वाटत होतें ? तो पुढेंच चालला. ऊन म्हणजे कोण मी म्हणत होतें. त्याच्या पायांत जोडा नाही, घामाच्या धारा चाललेल्या, तोंड अतिशय लाल झालेलें; परंतु त्याचें लक्ष त्याच्या मनांत जी एक गोष्ट घोळत होती, जो एक बेत त्याच्या अंतःकरणांत चालला होता, त्याच्याखेरीज दुसरें कांहीं त्याला दिसत नव्हतें. तापलेले रस्ते, क्षणोक्षणीं लागणारे खडे, धोटांत भूक लागल्यामुळें होणारा भयंकर कहर—एकादेखील गोष्टीकडे

त्याचें लक्ष गेलें नाहीं. तो आपला तडक चालला होता. जातां जातां तो पर्वतीच्या पायऱ्यांपाशीं आला. मार्गेपुढें न पाहतां वर चढूंच लागला. त्याच्या मनांत कांहीं तरी विलक्षण निश्चय झालेला होता. एक, दोन तीन, दहा, पंधरा पायऱ्या चढला. थोडा वेळ बसला, पुनः आणखी कांहीं पायऱ्या चढला, पुनः बसला. होतां होतां वर गेला. तो पर्वतीच्या देवळाकडे न वळतां तडक विष्णूच्या देवळांत गेला, आणि तेथें देवाला नमस्कार करून त्या देवळापाठीमागील वीज पडून गेलेल्या इमारतीच्या नुसत्या खिडक्या आहेत त्या बाजूस गेला. ”

यशवंतरावाची आई म्हणजे कारुण्याची मूर्तिच ! तिचें शब्द-चित्र पहा: —

“त्रिचारी गंगाबाई ! त्याची ती सिंहगर्जना एकदम कार्णी पडल्याबरोबरच दचकूनच काय, दळतां दळतां होणाऱ्या श्रमांचें कांहीं वाटूं नये म्हणून आपल्या मंजुळ, पण करुणापूर्ण अशा आवाजानें म्हणत असलेलें गाणें बंद करून खुंट्यावर हात टेंकून तटस्थपणें त्याच्याकडे पहात राहिली.”

गरिबीचें वर्णन

यशवंतरावाच्या घरची गरिबी हरिभाऊंनीं पुढील चार वाक्यांत चालती-बोलती केली आहे:—“सुमारें आठ वाजून गेले, कृष्णी अंथरुणावर जागीच होती; पण गोविंदा केव्हांच झोंपीं गेला होता. एक रांकेलचा दिवा, ज्याचा धूर सगळा इकडे तिकडे होतो आहे, असा भिंतीशीं ठेवला होता; आणि त्याच्याजवळ यशवंतराव खालीं बुक ठेवून अगदीं मान वांकवून मनन करीत होतासें दिसलें. गंगाबाई आंथरुणावर पाय असे ताठ करून व एका हातावर एक कानशील ठेवून बसली होती, कृष्णी आईची चौघडी पांघरून पण जागीच आपल्या दादाकडे पहात होती. इतक्यांत दादाच्या एका डोळ्याच्या पापण्यांवरून ओघळून येऊन एकदम एक थेंब टप्कन् त्याच्या बुकावर पडला.”

कचित् चव-पालटीसाठीं हरिभाऊ प्रौढभाषा वापरून उपहासहि करीत. एका टवाळ वृत्तपत्राची चेषा त्यांनीं किती गंमतीनें केली आहे पहा:—

“ एडिटोरिअल पीठा ! सकल-कला-शास्त्र-निधि-संरक्षका ! सकलविद्यो-
दधि-मंथन-दंडा ! सकल-कला-गुण-सेना-नायका ! तुझ्या असंख्य गुणांचें
वर्णन करतां करतां विद्यादेव जो गणेश त्याची लेखणी व सहस्रमुख जो
शेष त्याच्या अशेष जिव्हाही शिणतील, मग माझ्यासारख्या पामराची
काय कथा ! तुझ्या दर्शनानें सहस्राक्ष इंद्रदेखील थक्क होईल, मग मी
होईन यांत काय नवल ! ”

विनोदाचे नमुने

‘ कर्मयोग ’ या अपूर्ण कादंबरींत कॉलेजांतून एम्. ए. होऊन बाहेर
पडलेला नायकच सुरवातीपासून दाखविलेला आहे. चंद्रशेखराची वृत्ति
चिकित्सक, बुद्धिवादी, किंबहुना नास्तिक दाखविलेली आहे. पण स्वामी
अखंडानंद यांची गांठ पडल्यापासून त्याच्या ईश्वरविषयक विचारांत चल-
विचल होत आहे. त्याचे वडील गणपतराव हेहि त्याला आपल्या इच्छे-
प्रमाणें वागण्यास वाव देत आहेत. याला काळी पार्श्वभूमि म्हणजे भाऊ-
साहेब व त्यांचे चिरंजीव. भाऊसाहेबांचें सारें बोलणें अहंकारी व आचरट.
विनोदासाठीं त्याचा खासा उपयोग होतो. आपल्या अडाणी व भांडकुदळ
पत्नीचें वर्णन तें कसें करतात पहा.

“ कोण म्हणतों मी स्त्रीशिक्षणाविरुद्ध आहे म्हणून ? आमच्या पंडिता-
बाईकडे बघा. (कुटुंबाला तें नेहमीं पंडिताबाई म्हणत.) त्यांना सबंध
भगवद्गीता सार्थ सभाष्य पाठ येते आहे. त्यांना ल्याहायला सांगा. तुमच्या
मोठमोठ्या लिहिणारांना खालीं पहायला लावतील. वक्तृत्व करायला
सांगा. तिच्यापुढें कोणाचें वक्तृत्व टिकणार आहे ! अे हो हो हो हो ! जसा
काहीं घो घो घो घो पाऊस पडतो आहे ! आषाढांतला पाऊस पडतो
आहे ! आहे माहिती ? आज तुमच्या कानडा देशांत गव्हर्नर जनरल
कोण आहे तेंमुद्धां सांगेल. याचं नांव स्त्रीशिक्षण. आणखी तें मी आमच्या
पंडिताबाईंना दिलं आहे. त्या प्रत्यक्ष सरस्वतीचा अवतार आहेत. त्यांना
तुम्ही कोणताही प्रश्न टाकण्याचा अवकाश ! खाड् खाड् उत्तरे देतील. ”

जिज्ञासेची थोडदौड

सामाजिक कादंबऱ्यांचा एक नवाच प्रवाह जसा हरिभाऊंनीं सुरू केला, तसाच ऐतिहासिक कादंबऱ्यांचाहि दुसरा प्रवाह त्यांनीं जोरानें खेळविला. स्वराज्य-प्राप्तीसाठीं हरिभाऊंच्या वेळीं चळवळी चालत आणि त्यांत मवाळ, जहाल असें पक्षहि असत. त्या वेळच्या तरुण पिढीच्या अंतःकरणांत भावनांचे जसें तुंबळ युद्ध चालें, तसेंच सुमारे तीनशें वर्षांपूर्वीं शिवाजीच्या वेळींहि होत हांतें. म्हणून हरिभाऊंनीं मुख्यतः शिवकालीन प्रसंगावरच आपल्या ऐतिहासिक कादंबऱ्या उभारल्या. त्यांतील पहिली म्हणजे 'उषःकाल'. तिनें सर्वांना चटकाच लावला. पहिल्या पानांतील घोडेस्वाराबरोबर वाचक जो चालूं लागतो, तो जिज्ञासेनें, उत्कंठतेनें शेवटच्या ४०४ व्या पानापर्यंत जाऊन पोचतो. श्रीधरस्वामींची सुटका, समर्थ-शिवाजी भेट आणि सुलतानगड सर करणें एवढे तीनच प्रसंग, पण हरिभाऊंनीं ते अगदीं घोळघोळून वर्णिले आहेत आणि वीररस व करुणरस यांमध्ये बुचकळून काढले आहेत !

‘ फुलें कुसकरिलीं ! कुणि ग मेल्यानं पायदळीं तुडविलीं ’

हैं वेडीचें गाणें तर वाचकाचें हृदय भेदून जातें.

अद्भुत प्रसंगांची मालिका आपल्या अनुभवास कशी आली याचा विचार करतांना किल्लेदाराचें तरुण, तेजस्वी पुत्र नानासाहेब म्हणतात, “ आपण सहजीं वाट चुकलों काय, इकडे आलों काय, हैं देऊळ पाहिलें काय, हे गोसावी कोण, बलभीमाच्या आसनाखालीं केवढें थोरलें तरी भुयार, त्या भुयारांत केवढें थोरलें अंबाबाईचें देऊळ, त्या देवळांत तीं किती हत्यारें, त्या मोठमोठालीं कुलपें अडकविलेल्या केवढाल्या तरी पेट्या. एकंदरींत सर्वच काहीं विलक्षण कारखाना ! आणि इतकें सगळें कोणाच्या ताब्यांत ! तर वरच्या मारुतीच्या देवळांत बसणाऱ्या एका गोसाव्याच्या, आणि आतां पाहातों तों दोन कानफाटे व आणखी एक गोसावी आले असून हा पहिला गोसावी मोठ्या सलगीनें त्यांच्या पाठीवर थाप वगैरे मारून बोलून ‘ तुझें काम झालें का ? ’ वगैरे प्रश्न विचारीत आहे. या गोसाव्याचें एवढें काम तें काय असणार ! आणि ते करण्या-

साठीं यानें आपल्यासारखेच दुसरे गोसावी अगर कानफाटे कोणाकडे तरी पाठवावे याचा अर्थ काय? ” अशा अद्भुत प्रसंगांचें वर्णन हरिभाऊ किती सहज करतात पहा.

“वेळ अगदीं संध्याकाळची. झाडी किरें दाट. पाऊलवाट जेमतेम दिसते न दिसते इतक्याच वेताचीं. त्या वाटेनें दोन माणसें झपझप चाललीं होतीं. एक माणूस मोठा असून खूप झपाट्यानें चालला होता व दुसरा लहान पोऱ्या होता. त्यांचे मनांतून थोड्याच वेळांत कोणता तरी गांव गांठावा असें होतें, असें दिसलें. क्षणोक्षणी अंधकार त्यास गांठीत होता. आणि तेहि जणूं काय अंधकारास मार्गें सारण्याकरितां जीव धेऊन धांवत होते. ”

उत्कंठा जागी करण्यासाठीं ‘ तो घोडेस्वाराच्या कानांत कुजबुजला आणि लगेच स्वाराची चर्या पालटली ’ असे गूढ प्रसंग मधून मधून घातलेले आहेत.

स्वभाव-चित्रणांतील कौशल्य

एखाद्या व्यक्तीचें स्वभावचित्र तपशीलवार रेखाटण्यांत हरिभाऊंचा हातखंडा आहे. मुसलमान सरदारानें अपमान करतांच, श्रीधरस्वामींची अवस्था काय झाली, याचें वर्णन करून हरिभाऊंनीं ‘ स्वभावोक्ति ’ अलंकार किती सुंदर साधला आहे ! हरिभाऊ लिहितात, “ हीं अक्षरें त्याच्या कानीं पडतांच त्याच्या अंगांतील प्रत्येक शीर आणि शीर तटाटून फुगून उभी राहिली. त्याच्या त्या विशाल कपाळाच्या तीन शिरा तर नुसत्या अशा बोटासारख्या तटाटून दिसत होत्या. त्याचे डोळे इतके कांहीं क्रूर व तिरस्कारपूर्ण दिसत होते, कांहीं पुसूं नये. कृष्णवर्ण व झुबकेदार भुवयांखाळून त्यानें त्या मुसलमान सरदाराकडे टक्कारून पाहिलें. त्या पहाण्यांत अत्यंत अर्थ भरलेला होता, हें अगदीं उघड आहे. त्यानें त्याच आपल्या अश्रुपूर्ण नेत्रांनीं पुन. एकदां आपल्या त्या कुवडीकडे पाहिलें व त्या मुसलमान सरदाराच्या उराकडे पाहिलें आणि मग आपल्या वेषाकडे पाहिलें. नंतर “ अजून वेळ आली नाही, ” असें आपल्याशींच पुटपुटला, आणि स्तब्धपणें उभा राहिला. ”

शिवाजीचा पुतळाच !

अशा आपल्या कुशल कुंचल्यानें हरिभाऊंनीं शिवाजीमहाराजांचें शब्दचित्र इतकें ब्रह्मरदार रेखाटलें आहे कीं वा ! एखाद्या शिल्पकारानें बारीक छिनीनें शिल्लेंतून कोरलेला जणुं शिवाजीचा पुतळाच. महाराज व त्यांचा घोडा या दोहोंचेंहि वर्णन हरिभाऊ पुढीलप्रमाणें करतात.—

“ डोळे अतिशय पाणीदार व फार मोठे, परंतु त्यांचा विशेष त्यांची विशालता नसून त्यांत तळपणारें अद्वितीय तेजच होय. त्यांचें नाक मोठें असून गरुडाच्या चोचीसारखें होतें. तो शरिरानें फार भव्य होता असें नाही. त्याची मूर्ति बरीच ठेंगणी असावी असें स्पष्ट दिसत होतें. तारुण्याची पताका अद्यापि त्याच्या ओंठावर व हनुवटीवर विशेषसी झळकूं लागली नव्हती. त्याचा पोशाख अगदीं साधा, एक पायघोळ अंगरखा आणि मराठेशाही पायजमा असून डोक्याला त्या वेळचें तें लहानसें कांहीं मराठेशाही थाटाचें पागोटें होतें. त्याचे चंचल नेत्र एकसारखे जिकडे तिकडे फिरत असून जणूं काय सर्व दिशांकडे काय चाललें आहे त्याचें तो एकदमच ग्रहण करीत होता असें दिसलें. ज्या घोड्यावर तो बसला होता तो घोडा अस्सल भीमथडी अवलादीचा असून तीनतीनदां वरखालीं, वर खालीं अशा माना करीत चालला होता. जणूं काय आपल्यावर स्वार झालेल्या आपल्या धन्याबद्दल त्यास गर्व वाटत असून तो इतरांस तुच्छ करीत आहे ! तीनतीनदां लगाम चावण्याची आणि फुर्रफुर्र करण्याची त्याची ऐट पाहून कोणासहि असें वाटलें असतें कीं, घोडा असावा तर असाच असावा. ”

शिवाजीमहाराजांचें अंगांत देवी भवानीचा संचार होई. तें दृश्य रेखाटतांना हरिभाऊ लिहितात,

“ शिव्याचें मन तर इतकें एकाग्र झालें कीं, त्यास आतां आजूबाजूस कोणी आहे कीं नाही याचें मुळींसुद्धां भान असेल असें दिसलें नाही. त्याचें चित्त अगदीं त्याच्या कुडींतून पार दूर गेलें असून दुसऱ्या कोणत्या तरी लोकांत, दुसऱ्या कोणत्या तरी प्राण्याकडे पाहण्यांत अगर बोलण्यांत

गुंतलें असावें असें स्पष्ट दिसलें. इतक्यांत देहाचें भान इतकें नाहींसें झालें कीं, देहाला निचेष्टता येऊन मस्तक भवानीच्या मूर्तीच्या अगदीं पदकमलावर पडलें. तथापि त्याला उचलण्यास कोणीहि पुढें झालें नाहीं.”

निसर्गाची जोड

ऐतिहासिक कादंबऱ्यांमध्ये तीव्र भावनेचे उत्कट प्रसंग फार घालतां येतात. त्या तीव्र भावना केवळ शब्दांनीं मूर्तिमंत उभ्या करणें, हें मोठ्या कौशल्याचें काम आहे. तें कौशल्य हरिभाऊंना चांगलें साधलें आहे. नाना तऱ्हेच्या पात्रांची गर्दी असून व रहस्यमय प्रसंगांतून त्यांना न्यावयाचें असूनहि प्रत्येक पात्राचें वैशिष्ट्य हरिभाऊ इतक्या बारकाव्यानें रंगवितात कीं, तें तें पात्र वाचकांच्या स्मृतींत कायमचें कोरलें जातें. ‘ उषःकाल ’— मधील सांवळ्याला कोण विसरेल ? ‘ केवळ स्वराज्यासाठीं ’ या कादंबरीतील किल्लेदारीण कोणाच्या स्मृतिवरून पुसली जाईल ? ‘ गड आला ’— मधील कमलदेवी काल्पनिक असली तरी तिचें विस्मरण कोणास होईल ? काल्पनिक पात्रांतहि हरिभाऊ जिवंतपणा ओतीत, मग प्रत्यक्ष जिवंत व्यक्ति हरिभाऊंनीं किती यथार्थपणें चालत्याबोलत्या केल्या असतील ?

‘ केवळ स्वराज्यासाठीं ’ या कादंबरींत मुख्य प्रसंग दोनच—एक म्हणजे संभाजीमहाराजांची अमानुष हत्या आणि दुसरा रायगड किल्ल्यावरील फितुरी. हे दोन्ही प्रसंग हरिभाऊंनीं विस्तवाच्या अक्षरांनींच लिहिले आहेत. संभाजीला अटक झाल्याची दुष्ट वार्ता राजारामाच्या कानावर पडली त्यावेळीं तो रायगडावर होता. तेथें तो दहा वर्षे संभाजीच्या नजरकैदेत होता. तरी त्या उदार आत्म्याचा संताप किती झाला हें निसर्गाच्या साहचर्यानें हरिभाऊंनीं वर्णिलें आहे. आरंभीच ते लिहितात, “ ऐन पर्जन्याचे दिवस. आकाश मेघांनीं पूर्णपणें व्याप्त झालेलें होतें. त्यांत रात्रीची वेळ, आणि ती रात्रहि कृष्णपक्षांतल्या चतुर्दशीची. अशा वेळीं रायगड येथें एका वाड्याच्या माडींत एक तरुण गृहस्थ एखाद्या सांपळ्यांत धरून ठेवलेल्या क्रूर व्याघ्राप्रमाणें येरझारा घालीत होता. माडींत एका वाजूस एक मोठी थोरली समई तेवत होती. येरझारा घालणाऱ्या गृहस्थाची चर्या आणि

आकाशाची चर्या ही अगदीं समानरूप होती. ज्याप्रमाणें प्रचंड पर्जन्य पडूं लागल्याचीं सर्व चिन्हें आकाशांत दिसत होतीं, त्याचप्रमाणें त्या खोलींत फेऱ्या घालणाऱ्या गृहस्थाच्या मनांतहि अनेक विचारांचा पर्जन्य पडत असावा अशा प्रकारचीं चिन्हें त्याच्या चर्येवर दिसत होतीं. काळ्याकुट्ट अशा दगांनीं व्याप्त झालेल्या आकाशपटलाप्रमाणेंच त्याचें मुखपटल दुःखो-द्वेगांनीं व्याप्त झालेलें दिसलें. बाह्य प्रदेशांत वाऱ्याचें सोसाटणें मधून मधून ऐकूं येत होतें; त्याचप्रमाणें या पुरुषाच्या मुखावाटेहि उद्विग्न असे सुस्कारे निघत होते. ”

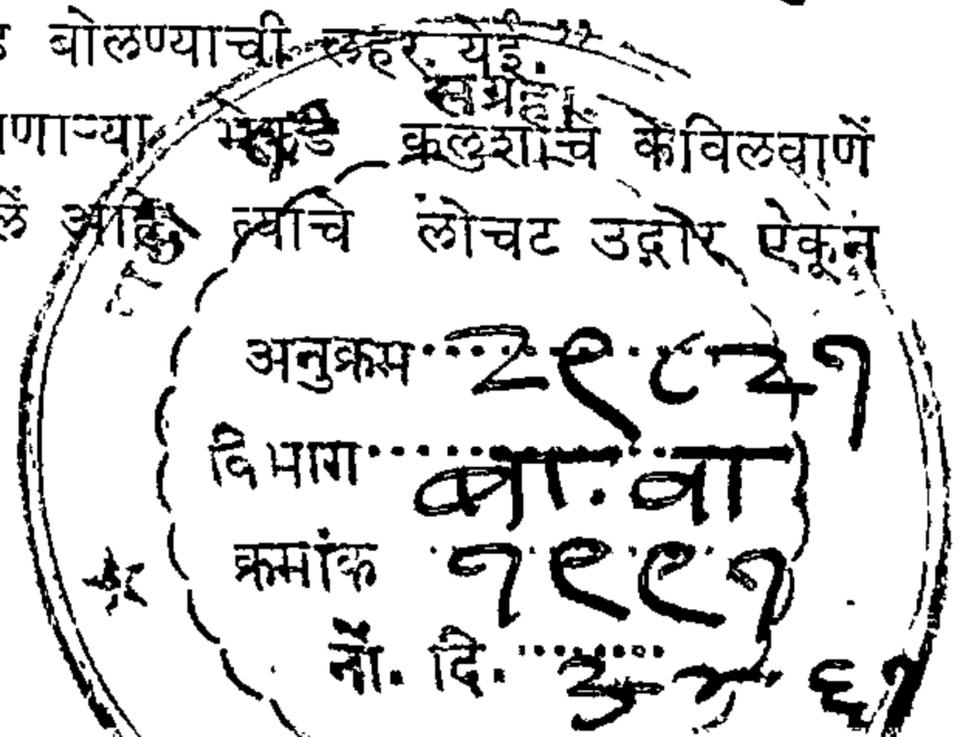
सिंहाचा चडफडाट

याच्या उलट संभाजीची स्थिति. मुक्तपणें, स्वैरपणें, वेभानपणें राज्य-कारभार केल्यामुळें त्याच्या साऱ्या वृत्ति मोकाट बनलेल्या. औरंगजेबाच्या कैदेत सांपडतांच तो ‘सांपळ्यांत सांपडलेल्या सिंहासारखा’ खवळला. त्या वेळचें त्याचें स्वभावचित्र हरिभाऊंनीं कसें रंगविलें आहे, पहा.

“सांपळ्यांत सांपडलेल्या सिंहाप्रमाणेंच संभाजीची हुबेहूब अवस्था झालेली होती. त्या शूर प्राण्याला सांपळ्यांत घालून अतोनात पिडलें, त्याची उपासमार करून त्याचीं अस्थिचर्में उरविलीं तथापि त्याच्या डोळ्यां-तील तेज जसें अणुरेणुमात्र कमी होत नाहीं; उलट अंतर्थांमिं भडकत जाणाऱ्या संतापाग्नीनें जसें तें वाढतच जातें, त्याप्रमाणेंच हुबेहूब संभाजीची अवस्था झाली होती. त्या सिंहाला ज्याप्रमाणें अगदीं अनावर अशी अस्वस्थता उत्पन्न होते त्याप्रमाणेंच संभाजीलाहि झाली होती आणि तो आपल्या तंबूंत एकसारखा इकडून तिकडे तिकडून इकडे करीत होता. मध्येंच त्याला अगदीं स्वस्थ उभें राहून विचार करीत बसण्याची लहर येई. आणि ती लहर सुमारे पांचसात मिनिटें टिकते न टिकते तों पुनः कवजीपार्शी जाऊन कांहींतरी भडभड बोलण्याची लहर येई.”

शूर संभाजीला पार्श्वभूमी शोभणाऱ्या भडके कलशाचें केविलवाणें चित्रहि हरिभाऊंनीं मार्मिकतेनें काढलें आहे. त्याचि लोचट उद्गोर ऐकून संभाजी त्वेषानें म्हणतो,

कां. ३

“ तेंच. तेंच मी म्हणतो तेंच. तूं हालांना भितोस. मी या अपमानाला भितो. मला हा अपमान नको. कितीही हाल झाले तरी हरकत नाही असं वाटतं, आणखी या अपमानापेक्षां कितीही हाल करून त्यानं जीव घेतला तरी पत्करला. अरे, मला त्यानं आपल्यापुढें नेऊन एकदां उभं करावं, नाही तर त्यानं तरी माझ्यापुढें येऊन उभं रहावं म्हणजे हा शिवाजीमहाराजांचा वच्चा कितीही बहकला, तरी त्याचं पाणी कसं आहे तें त्याला दाखवील.”

स्वराज्याची ज्योत

स्वराज्याची स्फूर्ति त्या वेळच्या बायकापोरांतहि कशी संचरली होती, याचें मूर्तिमंत उदाहरण म्हणजे रायगडच्या फितूर किल्लेदाराची राष्ट्रभक्त पत्नी. ती आपल्या बेइमान नवऱ्याला आवेशानें म्हणते,

“ बोला बोला ! काय बोलायचं असेल तें होऊं द्या.” किल्लेदारीण जाहली जाऊन म्हणाली, “ आतां या घटकेस काय तें बोला. माझी मान कापणार ? मला सुळीं देणार ? मला सोयराबाईसाहेबांसारखी भितींत चिणून मारणार ? करा, तें तरी करा, म्हणजे स्वराज्याशीं तुम्ही केलेला बेइमानपणा पहाण्याला हे डोळे रहाणार नाहीत. हे कान तुमच्या त्या गोष्टी ऐकणार नाहीत. आणखी हें शरीर-तुमच्याबरोबर देशमुखीण म्हणून घेण्यालाही रहाणार नाही. उठा, आपल्या निमकहराम साथीदारांना बोलवा आणखी मला त्या कड्याखालीं लोटून द्या म्हणजे मी आनंदानं, ‘ सुटलें ’ ‘ सुटलें ’ म्हणत एका टेपाडावरून दुसऱ्या टेपाडावर हक्कत धक्कत खालीं जाऊन राम म्हणेन ! ”

संतिणीचे शब्द-चित्र

प्रारंभीं तरी देशभक्ताच्या कपाळीं हाल व यातनाच येतात. किल्लेदारिणीला एका तळघरांत कोंडूम ठेवण्यांत आलें पण तिच्या अंगांत बीज संचरिली होती. ती चोरवाटेनें बाहेर पडली. तिनें संतिणीचा वेष घेतला. फितुरीमुळें राजमाता व बाल छत्रपती मोंगलांच्या हातीं लागलें. तेव्हां त्या

मोंगळांच्या छावणींत या संतिणीनें प्रवेश करून घेतला. तो कसा याचें वर्णन वाचण्यासारखें आहे. संतिणीचें शब्दचित्र हरिभाऊ पुढीलप्रमाणें रेखाटतात.

“ अशा वेळीं छावणीच्या अगदीं दुसऱ्या टोंकाला ओढ्याच्या कांठीं एक संतीण बसून देवाचें भजन-पूजन करीत होती. तिचें वस्त्र अगदीं शुभ्र, गळ्यांत तुळशीची माळ आणि हातांत चिपळ्या. ती यावेळीं परमेश्वराचें भजन करण्यांत अगदीं तल्लीन होऊन गेली होती. प्रथमतः तिनें आपल्या पडशींतून विठोवारखमाईच्या मूर्ति बाहेर काढल्या. नंतर आपण स्नान करून त्यांचें यथासांग पूजन केलें. धूपदीप सर्व दाखविल्यानंतर तिनें आपली एकतारी छेडण्यास आरंभ केला व घुंगरुं लावलेल्या लहानशा मत्स्याकृति चिपळ्यांचा मंजुळ ध्वनि काढण्यास सुरवात केली. प्रथमतः “ हरि हरि ” असा स्वर काढण्याबरोबरच तेथून जवळच पलीकडे असणाऱ्या मंडळीपैकीं कित्येकांची तिच्या त्या मधुर अशा कंठानें चित्तवृत्ति आकर्षून घेतली. आणि नंतर पुढील पद गाण्यास तिनें आरंभ करतांच, कोठें तरी साखर आहे असें कळल्याबरोबर मुंग्याची रांग जशी लागते, त्याप्रमाणें त्या संतिणीच्या बसण्याच्या जागीं छावणीतील मंडळींची नुसती थाप जमली. ”

सृष्टि-सौंदर्याचें चित्र

सृष्टिवर्णनाची हौस हरिभाऊंना फारशी नाही, तसेंच तात्त्विक विवेचन करण्यांतहि त्यांची लेखणी रमत नाही. मनातील अमूर्त भावनांना मूर्त करणें हेंच त्यांचें खरें कसब. तथापि अपवाद म्हणून कोठें कोठें वर्णन आलें आहे, विवेचनहि आलें आहे. ‘ वज्राघात ’ या कादंबरीचा प्रारंभच मुळीं एका रमणीय व विस्तृत वर्णनानें त्यांनीं केला आहे. ‘ धेनुकुंजातील ’ एका उद्यानामधील सरोवरांत एक सुंदरी नौका-विहार करीत आहे असा सुंदर प्रसंग हरिभाऊंनीं निवडला आहे. त्याचें वर्णन करतांना ते म्हणतात, “ तो एकंदर देखावाच मोठा रमणीय होता. सभोवतालीं दाट अशी लहान-मोठ्या वृक्षांची गर्द राई, मध्यभागीं ती विस्तीर्ण पुष्करिणी, व तिचें

जल प्रफुल्लित कमलांनीं शोभिवंत व स्वच्छ. तें स्वभावसिद्ध शुभ्र असून चंद्रप्रकाशानें विशेषच शुभ्र दिसत होतें. त्या कालचा एखादा कवि जर तो मनोरम देखावा पहाण्यास असता, तर त्याच्या प्रतिभेला किती तरी स्फूर्ति झाली असती ! एका चंद्राच्या ऐवजीं तीन चंद्र दिसले असते. एक आकाशांत, एक वातावरणांत आणि एक त्या पुष्करिणीच्या जलविस्तारांत.”

काळाचा महिमा कसा असतो, याचें विवेचन करतांना ‘ वज्राघात ’ कादंबरींत हरिभाऊ एके ठिकाणीं लिहितात,

“ डोंगरावरून नदी निघाली म्हणजे ती समुद्राला जाऊन मिळेपर्यंत तिचा ओघ एकसारखा खालीं चाललेला असतो. त्या ओघाची गति तरी कोठें कोठें कुंठित होऊन पाणी एकाच जागीं तुंबून राहतें; परंतु काळाच्या ओघाची गति तशी नाही. ती कोठें तुंबत नाही. तो ज्यास जाऊन मिळाला आहे, असा समुद्रहि अद्यापि माणसांना सापडावयाचा आहे. त्याचा ओघ कशाला जुमानीत नाही; कशाला अडत नाही; त्याची गति सरळ पुढें. कोणाचें मन मोडेल, कोणाचें दुःख वाढेल, त्याबद्दल त्याला कींव नाही; त्याच्या ओघानें तो चालला आहे. त्याच्या सपाट्यांत जें काय कोणाचें हिताहित होईल तें होईल, तो त्या सगळ्यापासून अगदीं अलित आहे. ”

हरिभाऊंचें स्थान

मराठी कादंबरी-वाङ्मयांत हरिभाऊंचें स्थान वरचें आहे, किंवाहुना अद्याप पहिलें आहे असें म्हटलें तरी चालेल. विषयाचा मर्यादितपणा व वर्णनाचा पाल्हाळिकपणा हेच काय ते त्यांच्या लेखनांतील प्रमुख दोष. पण कादंबरी-लेखनाचे किती तरी गुण त्यांच्या लेखणींत भरलेले आहेत. कल्पनेची भव्यता, खोल तळमळ, कुशल स्वभाव-रेखन, उत्कट रस-निर्मिति आणि मानवी मनाचे पातळ पातळ पडदे उलगडून दाखविण्याचें कौशल्य इत्यादि अलौकिक गुणसंपदेमुळे आमच्या मराठींतील हरिभाऊ हे बंगाली-मधील शरद्वाम्बूंच्या किंवा रशियनमधील गॉर्कींच्या पंक्तींत मानानें बसू शकतात.

दोन कादंबरीकारांचीं मते

हरिभाऊ आपटे, फडके व वामनराव जोशी या तिघां कादंबरीकारांचें श्रेष्ठत्व कशांत आहे हें कादंबरीकार खांडेकर पुढील अलंकारिक भाषेनें सांगतात, “ हरिभाऊ म्हणजे समुद्र. क्षितिजापर्यंत नाचत जाऊन मावळतें सूर्यविंब पकडूं पाहणारी, पर्वतप्राय लाटांच्या खळखळाटानें क्षणोक्षणीं निनादून जाणारी, मोठमोठ्या गलबतांना आणि जहाजांना लीलेनें आपल्या पृष्ठभागावर खेळण्याप्रमाणें नाचविणारी जीवनाची प्रतिनिधी असलेली शक्ती ! प्रो. फडक्यांची कादंबरी म्हटलें कीं, एक प्रसन्न विस्तीर्ण तलाव डोळ्यापुढें उभा राहतो. या तलावांत कमळें फुलतात. तिथें चांदण्या रात्रीं नौकाविहार चालतो. या जलाशयाच्या कांठावर गुलहौशी मंडळी हवा खाण्याकरितां येऊन बसतात आणि वायुलहरींनीं उठणारे मंद मंद तरंग पाहून मोहून जातात. पण त्यांच्यांत जसें सागराच्या भव्यतेचें दर्शन होत नाहीं, तसें नदीचें प्रवहित्वहि आढळत नाहीं. वामनरावांची कादंबरी मात्र रानावनांतून वाहत येणाऱ्या एखाद्या नदीसारखी आहे. ती जातां जातां भोंवतालचा भूभाग समृद्ध बनविते, अनेक नगरांना जीवन-दान करते, ठिकठिकाणची घाण पोटांत घालून ती निर्मळ करीत करीत ती आपला मार्ग आक्रमते. तिच्यांत सागराची विशालता नाहीं, पण लहानशी कां होईना ती गंगा आहे. ”

कोणी काय दिलें ?

एकंदर मराठी कादंबरी-सृष्टींत हरिभाऊंची कामगिरी किती महत्त्वाची आहे याचें विवेचन स्वतः श्रेष्ठ कादंबरीकार असणारे प्रा. वामनराव जोशी यांनीं केलें आहे. ते असा आलेख काढतात कीं, “ हरिभाऊंनीं मराठी कादंबरीला अद्भुततेच्या बालोचित कल्पना-विहारापासून परावृत्त करून वास्तवतेच्या भूमिकेवर आणून तेथील रमणीय, चिन्तनीय व लक्षणीय दृश्यांचा तिला नाद लाविला, आणि तिच्या क्रीडेला व्यवस्थित, कलायुक्त व विचारगर्भ स्वरूप दिलें. नंतर ‘ रागिणी ’नें तिला कांहींसें अंतर्मुख करून किंचित् गंभीर स्वरूपाच्या अंतःकलहाकडे मधून मधून लक्ष देण्याचा

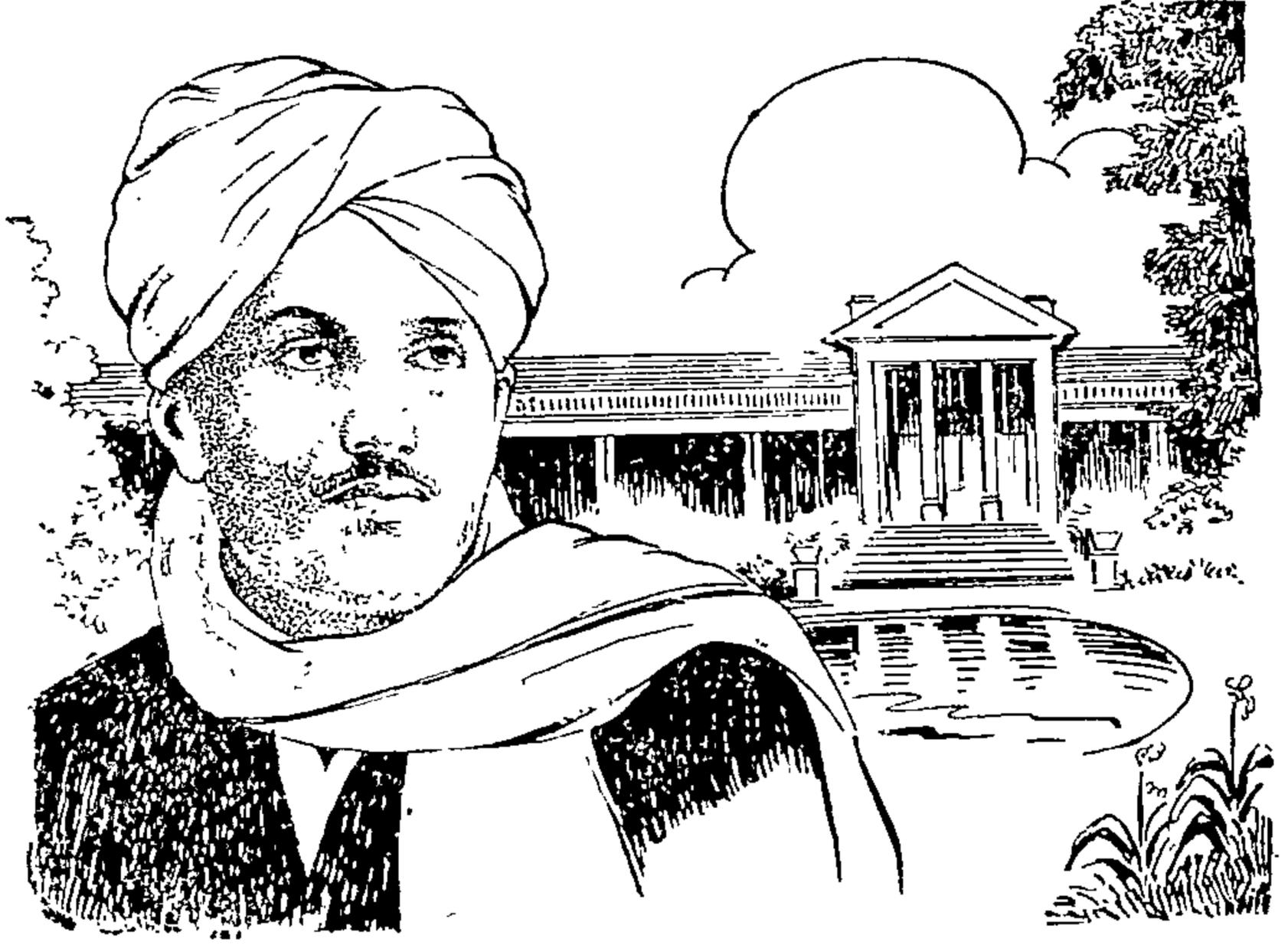
थोडासा नाद लाविला. प्रो. फडक्यांनीं तिची सुशिक्षित श्रीमंतांशीं ओळख करून देऊन सुसंस्कृत प्रेमलीला तिला शिकविल्या आणि त्यांनीं तिची कलादृष्टि विशेष जागरूक व आग्रही केल्यानें कलानैपुण्यामुळे उत्पन्न होणारी 'जादुगिरी' तिच्या डोळ्यांमध्ये चमकू लागली. खांडेकरांनीं उपमा-उत्प्रेक्षादि अलंकारांनीं तिला सजविली, पण अलंकारोन्मत्त न करतां तिला जीवनाकडे केवळ क्रीडादृष्टिनेंच नव्हे, तर हळुवार चित्तानें पाहण्याची संवय लावली. ना. ह. आपटे यांनीं तिला संसारविषयक सदुपदेशाचे पाठ दिले. 'विभावरी शिखरकर'नें तिला लालित्ययुक्त औद्धत्याभास मधून मधून आकर्षक होतो हें एक विलोभन-तत्त्व शिकविलें."

अभ्यासाच्या वाटा

- (१) 'युगप्रवर्तक' कोणास म्हणावें ? श्री. आपटे हे मराठी वाङ्मयातील एक मोठे युगप्रवर्तक आहेत असें तुम्हांस वाटतें का ? असल्यास कां ?
- (२) 'समाजसुधारक आगरकर यांचेंच कार्य हरिभाऊंनीं कादंबरीद्वारां केलें' या विधानाचें स्पष्टीकरण करा.
- (३) हरिभाऊंच्या शालेय जीवनांत कोणते आदर्श त्यांच्यापुढें होते ?
- (४) 'करमणूक' पत्र कोणत्या उद्देशानें निघालें ? तें लोकप्रिय होण्याचीं कारणें कोणतीं ?
- (५) ऐतिहासिक कादंबऱ्या हरिभाऊंनीं कोणत्या हेतूनें लिहिल्या ? त्यांपैकीं तुम्ही वाचलेल्या कादंबरीचें कथानक थोडक्यांत लिहा.
- (६) सामाजिक कादंबऱ्यांत हरिभाऊंनीं स्त्री-दास्य-विमोचनाचा जोरानें पुरस्कार केला हें खरें का ? आधारांसह उत्तर लिहा.
- (७) 'हरिभाऊंची भाषा' या विषयावर एक लहानसा निबंध लिहा.

अधिक अभ्यास :—

हरि नारायण आपटे (चरित्र व वाङ्मय-विवेचन)-वेणूबाई पानसे.
कै. हरिभाऊ यांच्या आठवणी व सामाजिक कादंबऱ्या-वा. ना. देशपांडे.

प्रिं. वा. म. जोशी : : २

प्रिं. वामनराव जोशी हे निबंधकार म्हणून जितकें श्रेष्ठत्व पावले आहेत, तितकेच कादंबरीकार म्हणूनहि मान्यता पावले आहेत; आणि देशभक्त म्हणून जसा त्यांना मान आहे, तसाच समाज-सुधारक म्हणूनहि आहे. त्यांचा कादंबरीचा संप्रदाय विशिष्ट गुणांचा आहे व पूर्ण स्वतंत्र आहे. त्यांच्या मनाचा पिंड मात्र आहे तत्वज्ञानाचाच. त्यांचा जन्म कोंकणांतील माणगांव तालुक्यामधील तळें या गांवीं १८८२ च्या जानेवारीमध्ये झाला. त्यांचे एक बंधु महादेवराव हे संस्कृत पंडित म्हणून ख्याति पावले व दुसरे बंधु नारायणराव यांनीं मजुरांची सेवा करून कीर्ति मिळविली. यांचे वडील

मल्हारराव हे वामनरावांच्या दहावे वर्षी निधन पावले. वामनरावांचे प्राथमिक शिक्षण गोरेगांवी झाले. पुढील शिक्षण मोठ्या भावांनी केले.

पारतंत्र्याचा तिडकारा

मराठी पांचवी यत्ता झाल्यानंतर वामनराव पुण्यास आले. नगरला तीन वर्षे त्यांनी काढली. कारण त्यांचे बंधु तेथील हायस्कूलचे हेडमास्तर होते. त्या हायस्कूलमधून ते मॅट्रिकला बसले, पण त्यांना अपयश आले. पुनः बसले आणि १९०० साली ते मॅट्रिक उत्तीर्ण झाले. मॅट्रिकनंतर ते पुण्यास डेक्कन कॉलेजांत गेले. कॉलेजांतील सर्व परीक्षा ते दुसऱ्या वर्गात उत्तीर्ण झाले. टेनिस खेळण्याचा त्यांना मोठा नाद. त्यांत त्यांनी प्रावीण्य-पदहि मिळविले. शिवाय कॉलेजच्या मासिकांत ते मराठी-इंग्रजी लेखहि लिहित. 'वामाक्षी' या शब्दावरून "बायकांना उजव्या डोळ्याने दिसत नाही." ह्या नांवाची एक गमतीची गोष्ट त्यांनी लिहिली. इंग्रजी निबंधातून त्यांना शंभर रुपयांचे बक्षीस मिळाले. एकदां कॉलेजचे युरोपियन प्रिन्सिपल ह्यांच्याशी बोलतांना वामनराव स्पष्टपणे म्हणाले, "इंग्रजांच्या राज्यामुळे हिंदुस्थानचा मुळीच फायदा झालेला नाही. एक वेळ अराजकता पत्करेल, पण ब्रिटिश राजवटीतील ही शांतता व सुव्यवस्था आम्हांला नको." गांधीजींची १९४२ सालांतील ही भाषा वामनरावांनी त्या टिळक-युगांत काढली आणि तीहि आपले वरिष्ठ असणाऱ्या गोऱ्या अधिकाऱ्यांच्या तोंडावर ! तर्कशुद्ध विचार-पद्धतीचे व तत्त्वनिष्ठ धैर्याचे हे वारे वामनरावांच्या सर्व जीवनांत ओतप्रोत भरून राहिले होते. महाविद्यालयांत वामनरावांचे आवडते विषय म्हणजे तत्वज्ञान, इंग्रजी, संस्कृत व गणित. इतिहास व भाषाशास्त्र ह्या विषयांचाहि व्यासंग ते करीत. १९०४ साली ते बी. ए. झाले आणि १९०६ साली एम. ए. ची परीक्षा उत्तीर्ण झाले.

राष्ट्रीय शिक्षणाची सेवा

पुण्याच्या वामनरावांना कोल्हापूरमध्ये कार्यक्षेत्र लाभण्याचा

वाङ्निश्चय झाला कलकत्यांत, तेथे १९०६ सालच्या डिसेंबरांत राष्ट्रीय सभा भरली होती. तिला हजर रहाण्यासाठी वामनराव गेले होते. त्यासाठीच कोल्हापूराहून प्रो. अण्णासाहेब विजापूरकर हेहि गेले होते. प्रो. विजापूरकर म्हणजे राष्ट्रीय शिक्षणाचे कट्टे पुरस्कर्ते. त्यांनी त्या वर्षीच जून महिन्यांत कोल्हापूर येथे 'समर्थ विद्यालय' काढले होते. त्या राष्ट्रीय शाळेत शिक्षक म्हणून काम करण्यास अण्णासाहेबांनी वामनरावांना बोलाविले. वामनरावांनी चटकन होकार दिला. १९०७ साली हे विद्यालय पुण्याजवळ तळेगांव येथे नेण्यांत आले. मालाकार चिपळूणकरांप्रमाणे विजापूरकरांनी विद्यालय काढले आणि तशीच एक 'ग्रंथमाला' ही बारा वर्षे चालविली. त्यानंतर 'विश्ववृत्त' नावाचे मासिक त्यांनी काढले. त्याचे संपादक १९०८ सालापासून वामनरावच होते. विजापूरकर बाहेर दौऱ्यावर असत आणि वामनराव मासिकाचे सर्व काम पहात. संपादक म्हणून विजापूरकरांचे व सहसंपादक म्हणून वामनरावांचे नांव मासिकावर छापले जाई. एका अंकांत पं. सातवळेकर ह्यांचा 'वैदिक प्रार्थनांची तेजस्विता' हा लेख प्रसिद्ध झाला. त्याच अंकांत विजापूरकरांनी बाँबगोळ्यासंबंधी एक स्फुट लिहिले होते. तो काळ पारतंत्र्याचा. त्यामुळे ते दोन्ही लेख राजद्रोह पेटविणारे व खुनास उत्तेजन देणारे आहेत असा आरोप सरकारने ठेवला.

तुरुंगांतहि हंसू

वास्तविक तो लेखहि वामनरावांचा नव्हता आणि ते स्फुटहि वामनरावांचे नव्हते, पण सरकारी दडपशाहीच्या जात्यांत ते जोराने भरडले गेले. त्यांना ३ वर्षे सक्तमजुरीची शिक्षा झाली. विजापूरकरांना ३ वर्षे साधी शिक्षा झाली. वामनराव काय किंवा विजापूरकर काय, दोघेहि पापभीरू व सात्विक. त्यांच्यावर खुनाचा भयंकर आरोप ! तो ऐकून रागावण्याऐवजी वामनरावांना हंसूच आले. " आतां जगाच्या मूर्खत्वाकडे व दैवाच्या विचित्र लीलांकडे पाहून हसावयाचे नाही तर काय करावयाचे ? " असा प्रश्न

त्यांचें तत्वज्ञानी मन त्यांना कळं लागलें. “ जगांत भौतिक वादळानें किती तरी झाडें फळामुळासुद्धां उन्मळून खालीं पडतात, त्यांतलाच हा मानवी जगांतील प्रकार मानावा झालें.” असें म्हणून त्यांचें विचारी मन समाधान पावलें.

कारागृहांतील हाल

कोल्हापूरच्या तुरुंगांत ह्या विद्वान कैद्याला कोणतें काम देण्यांत आलें ! तर ‘ दशकुमारचरित ’ ह्या संस्कृत ग्रंथाचें मराठींत भाषांतर करण्याचें. कांहीं महिने त्यांनीं तेथें काढल्यावर सरकारनें त्यांना दूर भिरकावून दिलें. सिंधमधील हैदराबादच्या तुरुंगांत त्यांना डांबण्यांत आलें. भिन्न प्रांत, भिन्न भाषा, भिन्न धर्म ह्यांच्या एकलकोंडेपणांत त्यांना फेकण्यांत आलें. तेथें त्यांचे हाल नाना तऱ्हांनीं झाले. “ हालअपेष्टा आणि अपमान ह्यांनीं एकेकाळीं निखाऱ्याप्रमाणें भाजलें असलें किंवा सुयांप्रमाणें टोचलें असलें तरी ते चटके, ते फोड, ती सूज, त्या जखमा, सगळें कांहीं गेलें आहे.” असें म्हणून वामनराव आपल्या तुरुंगांतील हालअपेष्टांवर पडदा टाकीत. किंबहुना सिनेमांतल्या आगीच्या देखाव्याप्रमाणें “ त्या हालांची आठवण सुखदायक होते ” असें ते सांगत. राक्रेलचा डवाभर धान्य (२० शेर) रोज वामनरावांना दळावें लागे. हें चक्की पिसण्याचे काम चालू असतां एक पठाण वॉर्डर त्यांना हव्या त्या शिव्या देई. पण त्याच्या हृदयांतील माणुसकीला वामनरावांनीं आपल्या सौजन्यानें पाझर फोडला चरख्यावर लोकर कातणें, बुटाचे तळ करणें वगैरे कामेहि वामनरावांना करावीं लागलीं. तुरुंगांतील ग्रंथालयांतून शेक्सपीअरचीं नाटके आणून वामनरावांनीं वाचून काढलीं, बायबल वाचलें, कांहीं इंग्रजी कादंबऱ्याहि वाचल्या. शिक्षेचें माप कांठोकांठ भरल्यानंतरच वामनरावांची सुटका झाली. कोल्हापूरचें तिकीटहि काढून देण्यांत आलें. पण वामनरावांचें नशीब असें कीं, सुटका झाल्यानंतरहि त्यांच्याबरोबर असलेल्या एका पोलिसानें त्यांना एका खोलींत कोंडून यथेच्छ वडविलें. कारण काय ? तर निव्वळ गैरसमज.

“ थांबलास कां ? चालूं दे ! ” असें वामनराव शांतपणें त्या बडाविणाऱ्या पोलिसाला म्हणत होते. शेवटीं त्यांची त्या मारांतून सुटका झाली.

महिला विद्यापीठांत

राजकीय कैद्यांचें आश्रयस्थान कोणतें ? तर लो टिळकांचें ‘ केसरी कार्यालय. ’ तेथें वामनराव गेले. ‘ मराठा ’ ह्या इंग्रजी पत्राचे सहसंपादक म्हणून त्यांनीं दोन वर्षे काम केलें. केसरींतहि कांहीं लेखमाला लिहिल्या. पुढें मुंबईच्या ‘ मेसेज् ’ ह्या इंग्रजी दैनिकांत त्यांनीं सहसंपादक म्हणून काम केलें. त्यानंतर स्थिर व्यवसाय हातीं असावा म्हणून वामनराव १९१८ सालीं प्रि. कर्वे ह्यांच्या ‘ अनाथ बालिकाश्रमास ’ जाऊन मिळाले. त्या संस्थेचे ते आजीव सभासद बनले. संस्थेच्या “ महिला विद्यापीठां ” त प्राध्यापक म्हणून ते काम करूं लागले. तत्त्वज्ञान, मानसशास्त्र, इंग्रजी व मराठी हे विषय ते मौजेनें शिकवीत. ‘ अनाथ बालिकाश्रमाचे ’ सुपरिंटेंडेंट व ‘ महिला विद्यापीठाचे ’ प्रिन्सिपल ह्या अधिकार-स्थानावरूनहि त्यांनीं काम केलें. “ तात्यां ” चा तास म्हणजे विद्यार्थिनींना काव्यशास्त्रविनोदाची मेजवानीच वाटे.

सत्काराच्या माला

शाळा-कॉलेजांतील शिकविण्याचें काम करतां करतां वामनरावांनीं तत्त्वज्ञानाचे ग्रंथ व कादंबऱ्या रचल्या. त्यामुळें त्यांना मोठी लोकप्रियता व प्रतिष्ठा प्राप्त झाली. त्यांच्या साहित्य-सेवेचें चीज साहित्यिकांनीं १९३० सालीं केलें. त्या वर्षीं गोव्यांतील मडगांव येथें साहित्य संमेलन भरलें. त्याच्या अध्यक्षपदाची माळ वामनरावांच्या गळ्यांत पडली. १९४३ सालीं त्यांच्या वयाला साठ वर्षे झालीं. म्हणून त्यांचा सत्कार पुणें, मुंबई, कोल्हापूर, नगर वगैरे शहरीं प्रेमानें झाला. त्यांनीं सेवानिवृत्त होण्याचें ठरविलें. पण काळानें त्यांना ह्या जगापासूनच निवृत्त केलें. ता. २० जुलै १९४३ रोजीं ह्या सुजन साहित्यिक, तत्त्वज्ञ कादंबरीकार व त्यागी देशभक्त दिवंगत झाला.

“ रागिणीकर्ते वामनराव ” या नात्यानेच प्रा. वा म. जोशी महाराष्ट्रांत जास्त ओळखले जातात. त्यांचे निबंधग्रंथ विद्वान लोकांमध्ये मान्यता पावलेले आहेत. पण सर्वसामान्य मराठी वाचकाला माहित आहे वामनरावांची ‘रागिणी’च. आश्रमहरिणी, नलिनी, सुशिलेचा देव, इंदु काळे व सरला भोळे व स्मृति-लहरी या त्यांच्या कादंबऱ्या एकएका गुणांमुळे मराठी वाङ्मयांत विशिष्ट स्थान मिळवून बसल्या असल्या, तरी ‘रागिणी’-मध्ये अनेक गुणांचा संगम झाला असल्यामुळे तिला महाराष्ट्र सारस्वतांत उच्च व अढळ स्थान प्राप्त झाले आहे.

दिवाणखान्यांतील चर्चा

श्री. हरिभाऊ आपटे यांच्यापूर्वीच्या कादंबऱ्या अद्भुत रसाने भरलेल्या असतात. त्या वाचतांना, वाचकाला आपण ढगावरून चाललो आहो असे वाटे. सारे रम्य पण मिथ्या. सारे रोमांचकारक पण काल्पनिक. वाचावे आणि विसरावे हेच त्या कादंबऱ्यांचे महत्त्व. पण हरिभाऊंनी आभाळांतील कादंबऱ्यांना जमिनविर आणले, खऱ्याखऱ्या प्रसंगांत वावरणाऱ्या जिवंत पात्रांचे दर्शन घडविले आणि वास्तव सृष्टीपुढे आरसा धरला. आभाळांतून अंगणांत उतरलेल्या कादंबरी-वाचकाला वामनरावांनी सुशिक्षित कुटुंबाच्या दिवाणखान्यांत नेऊन आरामखुर्चीवर बसविले. ‘रागिणी’ कादंबरी १९१६ साली प्रसिद्ध झाली. त्यावेळच्या तरुण सुशिक्षितांमध्ये जे विचार खेळत होते व ज्या आकांक्षा स्फुरत होत्या; त्यांचे पडसाद ‘रागिणी’मध्ये स्पष्टपणे उमटले. त्यामुळे तरुण वाचकांच्या उड्या त्या कादंबरीवर पडल्या. त्यांच्या बुद्धीला व भावनेला-दोहींनाहि गुदगुल्या करण्यासारखे संवाद ‘रागिणी’मध्ये भरपूर आहेत. तिचे टोपण नांवच मुळी तिच्या जनकाने ठेवले आहे—“ काव्यशास्त्रविनोद. ”

उच्च विषय

‘रागिणी’च्या साऱ्या कथानकावर संस्कृत व इंग्रजी वाङ्मयाचे अत्तर-गुलाबपाणी वामनरावांनी मुक्तहस्ताने शिंपले आहे. “ उत्तरा रागिणी यत्र

तत्र अक्का भवेत् सदा । भाऊ नाना यत्र तत्र । शास्त्रीबोवा भवेद् यथा ॥” अशा संस्कृत श्लोकानेंच पात्रांचा परिचय वामनराव करून देतात. स्त्री-शिक्षण, पुनर्विवाह, मानवाचे हक्क, परब्रह्मानें स्वरूप इत्यादि उच्च विषयांवरील वादविवादांचीं कारंजीं जागोजांग उडत आहेत. मुख्य नायक जो भय्यासाहेब, त्याला साधुसंतांचें वेड; त्यासाठीं तो संसार सोडून काशीला जातो, हिमालयावर राहतो. त्याच्या शोधार्थ निघालेल्या त्याच्या नातलगांवर कटोहांत जळून मरण्याचा प्रसंग ओढवतो. पण प्रियब्रह्मस्वामींच्या कृपेमुळें शेवट गोड होतो.

‘ गंगेसारखी पावन ’

हिमालयाच्या निमित्तानें कादंबरीकारानें रम्य वर्णनाची संधि साधली आहे. त्यांच्या कल्पकतेला उडी मारण्यास अस्मानापर्यंत वाव मिळाला आहे. सर्वच पात्रें सुशिक्षित व वादप्रिय. त्यांतले त्यांत ‘उत्तरा’ ही तोंडाची फटकळ व बुद्धीची तीक्ष्ण. तिला कोणी ‘वावदूक’ म्हटलें, तर कोणी ‘तोंडाळ’ म्हटलें, तर कोणी ‘त्राटिका’ म्हणूनही संबोधिलें. पण तीसुद्धां मनाची सरळ व हृदयाची प्रेमळ आहे. आणि तिची मैत्रीण रागिणी तर काय? प्रेमरसाची मूर्तिच आहे. हळूवार अंतःकरणाची, प्रेमळ स्वभावाची व उदारवृत्तीची ती खाणच आहे. भय्यासाहेबांना तिची संगती “ गंगेसारखी, साधुसंगतीसारखा, कवीसंगतीसारखी पावन ” वाटत होती. तशीच रागिणी कादंबरी मराठींतील सुबुद्ध वाचकांना वाटते.

काव्याच्या कोंदणांत तत्त्वज्ञान

पदवीधर वाचक आपल्या डोळ्यापुढें ठेवून वामनरावांनीं ‘रागिणी’ची रचना केलेली दिसते. तींत स्वभावापेक्षां किंवा कथानकापेक्षां तत्त्वचर्चेलाच प्राधान्य जास्त आहे. त्या चर्चेचे विषय जितके गूढ, तितकीच तिची भाषा कठीण. ‘ मानवजाति-दुर्निवार,’ ‘ अत्यतिगामी,’ ‘ असुलभपरितोष,’ ‘ स्नेहरज्जुबद्ध,’ ‘ मात्सर्य-कलुषित,’ ‘ आश्चर्य-भयाकुलता,’ ‘ हर्षातिरेके-शिखर,’ ‘ मातृहृदयाभिज्ञ,’ इत्यादि संस्कृत

शब्दांच्या शिलावरून सर्वसामान्य कथा-वाचक ठेचाळूनच पडतो. पण ज्याची संस्कृतमध्ये चांगली गती आहे, त्याला या कादंबरीचें वाचन आल्हाददायक वाटण्यासारखें आहे. वामनरावांच्याच भाषेत सांगावयाचें तर “ तात्त्विक चर्चा म्हटली म्हणजे ती दुबोध, शाब्दिक, उदास व विनोदरहित असावयाची, असा आपला ग्रह व अनुभवहि आहे, परंतु त्यांच्या तत्वचर्चेत काव्य भरलें होतें, तें सुबोध व विनोदपरिपूर्ण होतें, आणि गायनाप्रमाणें तें आनंददायक होतें. रागिणींतील प्रेमविवाद घनगर्जनेप्रमाणें कडाक्याचा आहे, विशल्य विनोद बालसूर्याप्रमाणें सुखद आहे व हास्यरसात्मक कोट्या विद्युल्लताप्रमाणें चमकत आहेत. ”

सत्याचें ज्ञान होणें किती विकट आहे हें सांगतांना वामनराव ‘रागिणींत’ एके ठिकाणीं, पुढील रूपक योजतात—

“ तत्वबोध हें एक निबिड व घोर अरण्याच्या मध्यभागीं असलेलें देवालय आहे. या देवालयाचें दर्शन घडण्याचें सुदैव फार थोड्याचेंच असतें. कारण हें अरण्य अज्ञानांधःकारानें व्याप्त झालेलें आहे. ऋषिवचनें, शास्त्रें, काव्यें इत्यादिकांचा प्रकाश नभोमंडळांतील तारकागणाच्या प्रकाशाप्रमाणें या अरण्यांत अस्पष्ट व अंधुक पडतो. अशा या अरण्यांत संशयपिशाचें भ्रमण करीत आहेत व त्यांच्या किंकाळ्यांनीं हें अरण्य भयानक झालें आहे. ”

हिमालयाचें शब्दचित्र

नगाधिराज हिमालयाचें वर्णन हा कालिदासापासून अनेक कवींचा आवडता विषय आहे. वामनरावांनीं तेथील निसर्गाचें तर वर्णन सूक्ष्मतेनें व रम्यपणें केलें आहेच, पण त्याशिवाय त्या निसर्ग-दृश्याचा मानवी मनावर काय परिणाम होतो हेंहि सांगितलें आहे. ते लिहितात—

“ जगाच्या अवाढव्य विस्ताराची किंवा सौंदर्याची, भयानकतेची किंवा गूढतेची, जगांतील आनंदाची किंवा चमत्कारमयतेची एका ठिकाणाहून कल्पना यावी, अशी जर कोणाची इच्छा असेल, तर त्यानें तेथें जाऊन

उभें रहावें. अथवा कोणाला श्रीमत् असून पवित्र असलेली वनश्री पहावयाची असेल, रम्य असून उन्मादक नसलेलें सौंदर्य पहावयाचें असेल, तरीहि त्यानें तें जाऊन घटकाभर शांतपणें निरीक्षण केल्यास त्याची इच्छा सफल होईल ! ”

सृष्टिसौंदर्याचें वर्णन

“ लहान मुलांचे व मुलींचे केश जसे हलतात, तसें लतावृक्षांवरचे कोमल पल्लव हलत होते. बालकांच्या कोमल रक्तहस्ताप्रमाणें लतांचीं कोंवळीं लाल पानें सूर्यकिरणांनीं अधिकच लाल झालीं होतीं. वृक्षांच्या कांहीं कोमल शाखा डुलत होत्या, नाचत होत्या व कांहीं जणू काय माना डोलवून पांखरांना खेळावयाला बोलावीत होत्या. पांखरेंहि त्यावेळीं खेळण्याच्या रंगांत आलीं होतीं; लता झोपाळ्याप्रमाणें डुलत आहेत असें पाहून कांहीं पांखरें त्यावर जाऊन अधिक हलूं लागल्या म्हणजे तीं पांखरें आनंदानें चिंचिंच करून ती मजा पहावयाला आपल्या सहचरांना अथवा सहचरींना सांगत होतीं. ”

तसेंच हिमालयावरील विविध वृक्षांचें केलेलें वर्णन वाचा—

“ तेथील सागवानांच्या कृष्णपांडुर, शुष्क, भटजींच्या अंग पुसण्याच्या पंचासारखीं भोकें असलेल्या, अशा पानांतून जीं सूर्यकिरणें पडलीं होतीं, त्यामुळें त्या शुष्क पानांनाहि एक प्रकारचें सौंदर्य व तेज् आलें होतें. सावरीच्या उंच व पर्णहीन झाडांवरील ज्या लाल फुलांवर अस्तंगामी सूर्याचीं तिरपीं किरणें पडलीं होतीं, तीं साहेबांच्या मुलांच्या गालाप्रमाणें लाल दिसत होतीं, व बाकीचीं शोकाकुल मधुर युवतीच्या कपोलाप्रमाणें काळसरलाल दिसत होतीं. तेथील कांहीं चंपक वृक्षावरील पांढरीं फुलें, झाडांवर सुरपारंब्या खेळण्याकरितां बसलेल्या मुलाप्रमाणें, आनंदानें डुलत व हंसत होतीं. तेथील आम्रवृक्ष कांहीं पिंढसर पांढऱ्या व कांहीं तांबडसर मोहरानें फुललेले होते, व ते आपला सुवास सर्व दिशांना पसरवीत होते. ”

चिकित्सेचें कौशल्य

वामनरावांच्या लेखणीचें खरें वळ सूक्ष्म चिकित्सेंत आहे. रागिणीला भय्यासाहेवांच्या शब्दाचा भास झाला; या प्रकाराची किती निरनिराळ्या प्रकारांनीं वामनराव चिकित्सा करतात पहाः—

“ हा सर्व प्रकार म्हणजे कल्पनाजन्य भ्रम असेल, रागिणीचें मन दुःखविव्हाल झाल्यामुळें व तिचा स्वभाव भावनाप्रधान असल्यामुळें हा प्रकार म्हणजे तिच्या विकृतप्राय कल्पनेचा खेळ असेल; कदाचित् अन्य कारणांनीं झालेला हा दृष्टिभ्रम किंवा मतिभ्रम असेल; कदाचित् हें सर्वच स्वप्न असेल, किंवा कदाचित् ही आकृति म्हणजे एखाद्या महात्म्याची सूक्ष्म देहाकृति असून भ्रान्तचित्त व भ्रान्तमार्ग झालेल्या रागिणीला सन्मार्गावर आणण्याचा परोपकारबुद्धीनें त्या महात्म्यानें तिला साक्षात्कार दिला असेल कदाचित् तिच्या अंतरात्म्यानेंच सदसद्विवेक करून तदनुरूप तिला आज्ञा केली असेल व या आज्ञेला रागिणीच्या तत्कालीन कल्पनाप्रावल्यानें मूर्तस्वरूप प्राप्त झालें असेल. ”

विचारांचें मंथन

सत्य म्हणजे काय ? याची चर्चा कादंबरीतील निरनिराळीं पात्रें किती वारकाईनें व गंमतीनें करतात पहा—

“ सत्य म्हणजे काय ? ” शास्त्रीबुवा ओरडत आहेत.

“ आमच्या बुद्धीला जें खरें वाटतें, तें सत्य ! ” हा नानासाहेवांचा आवाज आहे.

“ अहो, पण ‘खरें’ म्हणजे तरी काय ? ” शास्त्रीबुवा शत्रूला शब्दांत धकडलें असें वाटून विचारतात. “ खरें म्हणजे सत्य आणि सत्य म्हणजे खरें, हें मराठी दुसऱ्या इयत्तेंत शब्दाला प्रतिशब्द म्हणून ठीक आहे; पण ‘सत्या’ची व्याख्या कराल कीं नाहीं ? ”

“ सत्याची व्याख्या कशी करतां येईल शास्त्रीबुवा ? ”

आनंदराव मध्यें पडून वादाला निराळी दिशा देण्याकरितां म्हणाले,
“ प्रत्येक शब्दाची आधीं व्याख्या केल्याशिवाय बोलावयाचेंच नाहीं,

असें आपण म्हटलें तर 'व्याख्ये'चीसुद्धां आधीं 'व्याख्या' करावी लागेल आणि असें करूं लागलों, तर अनवस्थाप्रसंग येईल ! ”

“ खरें आहे, पण तुम्हीं 'जग हें सत्य आहे', असें म्हणतां, तर आम्हांला 'सत्य' म्हणजे काय, कळायला नको का ? ” शास्त्रीबुवांनीं शांतपणें विचारलें.

“ तुम्ही जग खोटे म्हणतां, तेव्हां तुम्हीच 'खोऱ्या'ची व्याख्या करा. ” नानासाहेब म्हणाले.

“ आम्हाला व्याख्या करण्याची जरूर नाही. कारण सगळेंच खोटे आहे. 'कांहींच नाही !' तेव्हां व्याख्या तरी कसली करायची ? ” शास्त्रीबुवा म्हणाले.

“ सगळें जग खोटे असेल, पण 'मी आहे', एवढें तर मला खरें म्हणायला नको का ? मी खरा आहे का नाही ? ” आनंदराव मध्यें कलहविषय बदलण्याच्या उद्देशानें म्हणाले.

“ तुमच्या या 'खरां'तला काना का काढून टाकाना ! ” शास्त्रीबुवा 'खर' शब्दावर ग्राम्य श्लेष करून म्हणाले.

कोटीवर कोटि !

अशी चर्चा नीरस व निर्जीव होऊं नये म्हणून वामनरावांनीं कांहीं कांहीं वेळां पात्रांच्या तोंडीं साध्या कोऱ्याहि घातल्या आहेत. रागिणीनें “ मोटारची हौस फिटली ” या नांवाची एक गोष्ट लिहिली. तिच्यावर किती मौजेचा वादविवाद झाला पहा.

“ खरे शास्त्रीबुवा, तुमच्या काव्याचे प्रदीप (दिवे) लावा एकदां ! ” नानासाहेब 'प्रदीप' शब्दावर कोटि करून म्हणाले. “ प्रदीपहि लावूं ! ” शास्त्रीबुवा म्हणाले. “ काव्यदेवतेपुढें आपला दीप ओवाळण्याची कांहीं लाज नाही ! ” “ आणि तुमच्यासारख्या काव्यदेवतेच्या भक्तांभोंवतीं हि आम्ही दिवे ओवाळूं ! ” उत्तरा म्हणाली.

“ आम्ही कवि आहों, असें कधीं म्हटलेंच नाही. आम्ही टीकाकार आहों. आम्हाला तुमच्या या अलीकडच्या गोष्टी मुळींच आवडत नाहीत.

आतां ही रागिणीचीच गोष्ट घ्या ! यांत काय आहे ? कांहीं तत्त्वज्ञान आहे, का काव्य आहे, काय—आहे काय ? रागिणीला वाईट वाटेल, पण खरें हें असें आहे. ”

“ नाही ग रागिणी, गोष्ट चांगली आहे तुझी ! ” आईसाहेब रागिणीला उत्तेजन देण्याकरतां म्हणाल्या. “ आवडीचं नि वाळूचं लगिन लावून दिलंस हें फार चांगलं केलंस. ” “ लग्न लावून दिलें म्हणून गोष्ट चांगली होय ? ” शास्त्रीबुवा हंसत हंसत म्हणाले.

“ मला नाही तुमच्याशीं वाद करतां येत ! ” आईसाहेब म्हणाल्या. “ मी साधीभोळी वायको आहे. तुमच्याशीं वाद करायला उत्तराच वरी आहे आपली ! ” “ उत्तरेशीं वाद करायला कोणीच टिकणार नाही ! ” शास्त्रीबुवा म्हणाले. “ कोल्हापुरच्या अंबाबाईची घंटा जशी एकसारखी घणघण वाजत असते, तशी ही— ”

“ घणघण घंटेपेक्षां मुखस्तंभ शंख कांहीं चांगला नाही ! ” उत्तरा म्हणाली. ”

सौजन्याची शिकवण

अशा सर्व विनोदांतून, संवादांतून, कथानकांतून वामनरावांना एकच सूत्र ओंवायचें आहे. तें म्हणजे सौजन्याचें. सौजन्याची शिकवण हा वामनरावांच्या लेखणीचा प्राणच. ती शिकवण किती गोड भाषेत देता येते याचा एक नमुना पुढें दिला आहे.

‘ सत्त्वशील, साधुवृत्त स्त्रीपुरुष विपत्तींत पडले, तरी त्यांचें शील किंवा वृत्त बदलावयाचें नाही—दीपशिखा खालीं केली म्हणून ती अधोमुख होईल काय ? झाडाला ताप झाला, म्हणून छाया देण्याचें कर्तव्यकर्म तें सोडील काय ? लतांना थंडीचा, वाऱ्याचा, उन्हाचा ताप झाला म्हणून सुवासिक फुलें देण्याचें आपलें मधुर कर्तव्य त्या सोडतील काय ? फुलांवर पावसाचा व गारांचा मारा झाला म्हणून तीं संतापानें दुर्गंधी देऊं लागतात काय ? चंदनाला घासलें म्हणून तें काय सुगंध देण्याचें व्रत सोडील ? ’

‘ नलिनी ’चा निराळेपणा

वामनरावांनी ‘ रागिणी ’ला जितकें प्रसिद्धीस आणलें, त्यापेक्षां ‘ रागिणीनें ’च वामनरावांना जास्त प्रसिद्धि दिली असें म्हटलें तरी चालेल. मराठी कादंबरीच्या जगांत एक नवें “ रागिणी-युगच ” सुरू झालें. रागिणींतील ‘ सन्मित्रांचे सत्कलह ’, ब्रह्मज्ञानाची भवति-न-भवति, सामाजिक विषयांचें मंथन या भागांमुळे तिचें कादंबरीत्व कमी झालेलें आहे, असा आक्षेप कांहीं टीकाकारांनीं घेतला; तो धुऊन टाकण्यासाठींच कीं काय, वामनरावांनीं अगदीं निराळ्या धर्तीची दुसरी कादंबरी लिहिली. तिचें नांव ‘ नलिनी.’ या कादंबरींत तात्त्विक चर्चेपेक्षां प्रसंगांच्या गुंतागुंतीला प्राधान्य दिलेलें आहे. अर्थात तत्त्वचर्चा हा वामनरावांचा मूळ स्वभाव अजिबात कसा जाणार ? कथानकाच्या संदर्भांत येत नसतांनाहि त्यांनीं तब्बल बारा पाने स्त्रीशिक्षणाची चर्चा निरनिराळ्या पात्रांकडून केलेली आहे. पण त्या चर्चेत ‘ रागिणी ’तील माधुर्य नाही कीं प्रसन्नताहि नाही. सखोलता व विद्वत्ता मात्र आहे. पण असे वाद-विवाद ‘ नलिनींत ’ वामनरावांनीं बहुधा टाळलेलेच आहेत.

नलिनीचा मुख्य मालमसाला म्हणजे चोरी, खून, गुप्त-पोलिस, व्याभिचार, बाँबचे कट हाच आहे. ‘ रागिणी ’ ही ओल्या नारळाच्या करंजीसारखी असली, तर नलिनी तिखट करंजी आहे. एक कमलवेल तर दुसरी अग्निज्वाला. एकीचें वाचन म्हणजे चांदण्या रात्रींची सहल; तर दुसरीचें वाचन म्हणजे रखरखलेल्या वाळवंटांतून चालणें. वाचकांची जिज्ञासा वाढावी म्हणून ‘ नलिनी ’मध्ये पहिल्यापासून खुनाचें रहस्य गुप्त ठेवले आहे, शुद्ध-अशुद्ध प्रेम-प्रकरणें खेळविलीं आहेत, जहाल-मवाळांचे खटकेहि दाखविले आहेत.

धाकटी तशीच नकटी

पण रहस्यकथेची अस्वाभाविकता वामनरावांना साधणार कशी ? व रुचणार कशी ? त्यामुळे धड रहस्यकथा नाही, धड प्रपंचकथा नाही, धड तात्त्विक कथा नाही-अशी नलिनीची त्रैधा झाली आहे. एखाद्या

कवीनें गणित शिकवूं लागावें किंवा एखाद्या योद्ध्यानें गाण्याची मैफल सुरू करावी; तशी वामनरावांची ओढाताण ही घटनाप्रधान, रहस्यमूलक पण चिकित्साहीन कादंबरी लिहितांना झालेली दिसते. ' रागिणी ' वर लुब्ध झालेला मराठी वाचकवर्ग नलिनीवर नाराज झाला. असें होण्याचा धोका जाणण्याइतके वामनराव चतुर होते. म्हणून त्यांनीं ' नलिनी ' कादंबरीच्या प्रस्तावनेंतच दूरदर्शीपणानें असें लिहून ठेवलें आहे कीं, " नकटें व्हावें पण धाकटें होऊं नये असें म्हणतात. ' नलिनी ' ही ' रागिणी ' ची धाकटी बहीण आहे आणि ती नकटीहि आहे असें कांहीं लोक म्हणतात. तेव्हां तिचें जीवित कठीण होण्याचा बराच संभव आहे. तथापि जनकाला आपली मुलगी नकटी असो किंवा धाकटी असो, ती प्रियच असावयाची. या न्यायानें नलिनी ही मला प्रिय असली आणि तिचें पाणिग्रहण करण्याविषयीं मी रसिकवर्गाला विनंति केली, तर मी विशेष दोषार्ह होईन असें वाटत नाहीं. "

वर्णनाची वेठ

" नलिनी " चें नकटेपण झाकण्यासाठीं वामनरावांनीं कादंबरीचे नवे नवे अलंकार तिला घातले आहेत. आपल्या पूर्वींच्या किंवा पुढच्या कादंबऱ्यांत ते वर्णनें कटाक्षानें टाळतात. पण ' नलिनी ' मध्ये जेथें जेथें म्हणून वर्णन करण्याचा मोका येईल तेथें तेथें त्यांनीं तो साधला आहे. सुरवातीलाच डोंगरावरील रात्रीचा प्रसंग वर्णन करण्यासाठीं त्यांनीं सात पानें खर्ची घातलीं आहेत. तसेंच बोटीवरील प्रवासाचें वर्णनहि त्यांनीं पुढें मोठ्या तपशिलानें केलें आहे. तेथें " वर्णनासाठीं वर्णन " अशी वेठ वारण्याचीच पाळी वामनरावांच्या लेखणीवर आलेली दिसते. कारण या सर्व वर्णनांत कवीची रम्य, सूक्ष्म, तरल प्रतिभा बहुधा कोठेंच चमकत नाहीं. सर्वत्र रुक्ष तपशील भरलेला. जकात नाक्यावरील सरकारी अधिकाऱ्यानें लग्नाच्या सामानाची यादी जशी भावनाशून्य मनानें उतरवून घ्यावी, तसाच प्रकार बऱ्याच ठिकाणीं झालेला आहे.

सूक्ष्म टीका

कांहीं अपवाद म्हणून रमणीय भाग क्वचित क्वचित आढळतात. डोंगरावरील काळे दगड व पांढरी वाळू या विरोधाचें वर्णन करतांना वामनरावांची देशाभिमानी लेखणी लिहिते, “ सामान्य माणसाला तरी तो देखावा पाहून एखादे वेळेस असें वाटण्याचा संभव आहे कीं, काळ्या रंगाच्या प्रचंड शिळा व त्याच रंगाचे लहानमोठे गोटे हे त्या प्रांतांतील मूळचे व खरे रहिवासी ‘ नेटिव्ह ’ होत व पांढरी वाळू ही तेथें समुद्र-प्रवाहाबरोबर आलेली आगंतुक होय. पण असें म्हणावें तर ‘ नेटिव्ह ’ काळे दगड तेथें उच्च स्थानीं नसावयास पाहिजे होते, व पांढऱ्या वाळूनें स्वतःस पायाखालीं तुडवून घेण्यापेक्षां केवळ आपल्या रंगाच्या जोरावर अधिक कर्तबगारीचें व मानाचें काम आपल्याकडे व्यावयाचें होतें ! ” हिंदुस्थानांत ‘ काळ्या आदमीला ’ अधोगतीला नेऊन गोरे राज्यकर्ते त्यांच्या डोक्यावर बसले होते, या विषमतेवर वामनरावांनीं किती सूक्ष्म टीका जातां जातां केली आहे !

वादळाचें वर्णन

समुद्रावरील वादळाचें वर्णन करतांना त्यांची काव्यसंपन्न लेखणी स्फुरण पावली आहे. ती लिहिते, “ वाऱ्याला तर जणूं काय त्या दिवशीं वेडच लागलें होतें. तो सूं सूं करीत सोसाट्यानें एकदम राक्षसासारखा येई व निघून जाई, पण लगेच क्षणार्धांत एक चक्कर घेऊन तो पुनः जणूं काय बोटीला खाऊन टाकण्याकरितां चवताळून धांवत येई. वायूचें तांडव पाहूनच कीं काय, त्याच्या मैत्रिणी, म्हणजे समुद्राच्या लाटा, त्यांनींदेखील अकाण्ड-तांडव सुरू केलें. एखादी नागीण शेषटीवर उभी राहून, जीभ आंतबाहेर करीत, अंगावर चालून यावी तशा त्या प्रचंड लाटा, त्या बोटीला जणूं काय खावयाला येत होत्या. म्हशीएवढाले किंवा हत्तीएवढालेहि मासे पाणी भयंकर घुसळलें गेल्यामुळें घाबरून जाऊन कीं काय, पृष्ठावर अधिक वेळा डोकावूं लागलेले होते. कजाग सासूप्रमाणें विजा कडकडत होत्याच. एक बैल किंवा वाघ किंवा सिंह ओरडला म्हणजे त्याचे सजातीय जसे तितक्याच

जोरानें डुरकावणी किंवा गर्जना करूं लागतात, त्याप्रमाणेंच मेघांची गर्जना-
-प्रतिगर्जना चाललेली होती. ”

सहज-सुंदर सुभाषितें

“ जाईच्या वेलाना किंवा प्राजक्तींच्या झाडांना बहर आला म्हणजे तीं जशीं अर्धवट उमललेल्या कळ्यांनीं रात्रीं शाभिवत दिसतात, तसें आकाश हें चांदण्यांनीं शोभिवंत दिसत आहे. ” अशीं सहजसुंदर वाक्यें कोठें कोठें आढळतात. त्याचप्रमाणें “ सोन्यामोत्यांचे दागिने किती जरी असले तरी त्यांचा जसा स्त्रियांना भार होत नाही, किंवा घरांत फाजील पुस्तकें आहेत असें ज्याप्रमाणें पुरुषाला कधींच वाटत नाही, त्याप्रमाणेंच आईबापांनाहि आपलीं मुलें कधीं नकोशी होत नाहीत. ” असें व्यावहारिक दाखलेहि वामनराव मधून मधून देतात.

अलंकारिक भाषा व तात्त्विक विचार या दोन्ही गुणांचा मेळ वामनरावांच्या लेखणीनें जेथें साधलेला आहे, तेथें वाचकाच्या बुद्धीला व भावनेलां समाधान मिळतें. नेमस्त पक्षावर टीका करतांना वसंतरावांनीं जे उद्गार काढले आहेत, त्यांत हे दोन्ही गुण आढळतात. ते म्हणतात, “ माझं म्हणणं एवढंच कीं; नेमस्त लोक हॅम्लेटप्रमाणें फाजील विचार करतात. सूर्याच्या प्रकाशाप्रमाणें विचार हा केव्हांहि चांगलाच; पण अतिविचाराच्या उन्हांत कोमल भावना करपून जातात, हें त्यांनीं समजलें पाहिजे, आणि प्रत्येक गोष्टीचं वजन पै-पैशाच्या मारवाडी तराजूत करूं नये, तर आत्म्याची उन्नति, सदाचार-प्रीति, आत्मसंयमनाची संवय, देशाभिमानाची जागृति, इत्यादि गोष्टींना योग्य तें महत्त्व देऊन वजन ठरवावं. ”

स्त्री-पुरुषांच्या समतेचा तात्त्विक पुरस्कार करतांना वामनरावांच्या लेखणीला सहजच स्फुरण चढतें. ते विचारतात,

“ स्त्रियांची नीतिमत्ता आणि पुरुषांची नीतिमत्ता, यांकडे पाहतांना अशी भिन्न दृष्टि कां बरें असावी ? स्त्रियांची पापप्रवृत्ति जोखतांना सोन्याचा नाजूक कांटा आणि पुरुषांची पापप्रवृत्ति जोखतांना कोळशाचा ओबड-

कादंबरीकार

धोवड कांटा कां वरें वापरण्यांत येतो ? एका वर्गाच्या विभागाच्या क्रमांक १९९१

सूक्ष्मदर्शक यंत्र वापरण्यांत येतें आणि दुसऱ्याचे दोष पाहतांना उन्हाच्या हिरवेगार चष्मे वापरण्यांत येतात, यांतील मर्म काय ? शा

क्षमाशील वृत्ति

वर्णन असो, वादविवाद असो कीं भावनेचें चित्रण असो, त्या सर्वांतून सौजन्याचा धागा ओवण्यास वामनराव कधींच चुकत नाहींत. नलिनीचें कथानक कितीहि हाणामारीचें, चोरीखुनाचें, वायकांच्या पळवापळवीचें असलें, तरी एका पात्राच्या मुखांतून वामनराव सौजन्याचा, क्षमेचा व प्रेमाचा संदेश दिल्याशिवाय रहात नाहींत. ते म्हणतात, “ वास्तविक कोणत्याहि अपराधाकडे, मग तो पुरुषाचा असो वा स्त्रीचा असो, समाजानें सौम्य, उदार, क्षमाशील, न्यायनिष्ठुर नव्हे तर प्रेमसदय दृष्टीनें पहावें. चुकी कोणाच्या हातून होत नाहीं ? आतांपर्यंत आपल्या हातून झाली नाहीं, याचें कारण इतरांप्रमाणें आपणाला मोहकारक प्रसंग आले नाहींत हें आहे, मोह आवरण्याची शक्ति आपणांमध्ये अधिक आहे हें नव्हे, असें सामान्य माणसानें ध्यानांत ठेवावें व हें ध्यानांत ठेवून मग इतरांवर टीका करावी आणि कठोरता किंवा सौम्यता धरावी. ”

नव्या तत्त्वज्ञानाची मीमांसा

‘ सुशीलेचा देव ’ ही वामनरावांची तिसरी कादंबरी. रहस्यमय कादंबरीची नवखी वाट टाकून वामनरावांची लेखणी पुनः चर्चात्मक कादंबरीकडे वळली त्यांनीं ‘ रागिणी ’ लिहून जी कीर्ति कमावली, ती वृद्धिंगत करण्याच्या योग्यतेची ‘ सुशीला ’ आहे. ‘ रागिणी ’ नंतर वीस वर्षांनीं जन्मास आलेली सुशीला अधिक चिकित्सक व अधिक वंडखोर आहे. या दोन्ही बहिणींचा तोंडवळा एकच असला, तरी बदलत्या काळाचे परिणाम त्या दोघींच्या विचारावर झालेले दिसतात. रागिणीच्या वेळी सुशिक्षित समाजामध्ये जे विचार खेळत, जे वाद चालत व जीं ध्येयें स्फुरत; त्यांचें प्रतिबिंब वामनरावांनीं आपल्या कादंबरींत उमटविलें आहे. त्यानंतर एक पिढी गेली, एक महायुद्धहि होऊन गेलें

आणि नवे विचार, नवे वाद व नवे तत्त्वज्ञान जगभर पसरलें, त्यांचें पडसाद महाराष्ट्रीय तरुणांच्या डोक्यांत सहजच उमटूं लागले. त्यांचे ध्वनिलेखन वामनरावांनीं आपल्या नवीन कादंबरींत केलें, एवढेंच नव्हे तर, या नवीन विचारांच्या लाटेत ग्राह्य काय—अग्राह्य काय, शाश्वत काय—चंचल काय, याची मीमांसा करून आपल्या तर्कांच्या दृष्टीनें जें जें शुद्ध, योग्य व हिताचें वाटलें, त्याचें त्याचें मार्गदर्शनहि त्यांनीं केलें.

राजकन्यांना पूर्वीं मेण्यांतून व आतां मोटारींतून फिरावयाला मिळालें, तसें भाग्य वामनरावांच्या कादंबऱ्यांना लाभलें 'रागिणी' जन्मास आली तेव्हां मराठींत 'मनोरंजन' हें मासिक सुंदर व अग्रेसर होतें, त्या मासिकांतून ती कादंबरी क्रमशः प्रसिद्ध झाली. 'सुशीलेचा देव' वामनरावांच्या कल्पनेंत खेळत होती, त्यावेळीं 'रत्नाकर' मासिक श्रेष्ठ श्रेणीमध्ये होतें. त्या मासिकांतून ही कादंबरी अंकाशः प्रकाशित झाली. तिचें रसिकांनीं चांगलें स्वागत केलें. १९३० सालचें 'भोजराज पारितोषिकहि' तिला मिळालें.

देवाचा शोध

सुप्रसिद्ध आयरिश नाटककार मि. जॉर्ज बर्नार्ड शॉ यांनीं 'A black girl in search of God' (देवाचा शोध करणारी काळी मुलगी) या नांवाचें एक छोटेसें पुस्तक लिहिलें आहे. त्याच विचाराचें सूत्र 'सुशीलेचा देव' या कादंबरीचें आहे. वामनरावांचें सुदैव असें की, शॉची 'काळी मुलगी' वामनरावांच्या सुशिलेनंतर जन्मास आलेली आहे. नाहीतर विचाऱ्या वामनरावांवर वाङ्मय-चौर्याचा आरोप आला असता ! महाराष्ट्रांतील मध्यमवर्गामधील एका सुशिक्षित मुलीचे मनांत 'ईश्वराविषयक कल्पनांच्या बाबतींत कसकशी क्रांति झाली' याचें चित्रण या कादंबरींत केलेलें आहे. रागिणीचा हळुवारपणा व उत्तरेचा स्पष्टवक्त्रपणा या दोहोंचा संगम सुशीलेच्या स्वभावांत झालेला दिसतो. ती अंतःकरणे जितकी कोमल आहे, तितकीच बुद्धीनें कठोर आहे. तर्काची अकुंठित धांव जाईल तेथपर्यंत जाण्यास ती तयार आहे. डॉ. शरच्चंद्र चतर्जी यांच्या

‘ शेष प्रश्न ’ कादंबरीतील कमलेइतकीच जवळजवळ ती निर्भय व निर्भीड आहे. ‘ सुशीले ’ इतकी विचारी व चिकित्सक नायिका मराठी कादंबरीत तरी दुसरी नाही.

ध्येय हाच देव

इतर मुलींप्रमाणेच सुशीला ही लहानपणीं तांबड्या दगडाला फुलें वहात असे व ‘ देवबाप्पा ’ म्हटलें कीं हात जोडीत असे. पण पुढें दगडांत वा झाडांत देव नाही असें तिला वाटूं लागलें. “ गगनांतले सगळे देव गगन-कुसुमाप्रमाणें खोटे आहेत. ” असें ती म्हणूं लागली. लग्न झाल्यावर ती पतीलाच देव मानूं लागली. पतिहि मातीच आहे असा अनुभव तिला आला आणि ती कल्पनाहि बुडबुड्याप्रमाणें लवकरच फुटली. तिला असें वाटूं लागलें कीं, “ देवपूजा ही देवाची मनधरणी आहे किंवा त्याला दिलेली लांच आहे. कागदाचा ताबूत किंवा मातीचा गणपति आपणच निर्माण करतो आणि मग पाण्यांत बुडवितो, त्याप्रमाणेंच आपण हरएक देव निर्माण केले आणि त्यांना आतां जल-समाधि देण्याची वेळ आली आहे. ” शेवटीं “ ध्येय हाच देव ” या मतावर सुशिलेची मति स्थिर झाली.

समाजवादाची छाननी

कादंबरीच्या सुमारे अर्ध्या भागांत आस्तिक्यवादाचा असा ऊहापोह केलेला आहे; तसाच उरलेल्या अर्ध्या भागांत समाजसत्तावादाचा विचार केलेला आहे. या दोन मुख्य वादांच्या अनुषंगानें किंवा निमित्तानें सत्य, ज्ञान, विवाह, इत्यादि विषयांचीहि चर्चा कादंबरींत आलेली आहे. सुशिलेच्या मुखानें वामनरावच आपले परिपक्व विचार बोलत आहेत असें वाटते. नाट्यछटेप्रमाणें एकानेंच बोलत राहण्यापेक्षां सुशीला, सुनंदा, बाळू, रावबा वगैरे पात्रांच्या तोंडून, नाना प्रसंगांच्या निमित्तानें, स्वतः बोलण्याची युक्ति वामनरावांनीं या कादंबरींत साधलेली आहे. तो तो प्रसंग डोळ्या-पुढें उभें करणारीं रेखीव व सविस्तर वर्णनें किंवा वाचकांच्या भावना हलवून सोडणारे रसोत्कट प्रसंग यांना या कादंबरींत फारसें स्थान नाही.

खुद्द वामनरावच आपल्या कादंबरी—लेखनाची लकव सांगतांना म्हणतात, “ माझं लक्ष बाह्य पोषाखादि गोष्टींपेक्षां आंतर व्यापारांकडे अधिक आहे. म्हणून हे व्यापार माझ्या ध्यानांत येतात आणि राहतात. अर्थात् त्याचं वर्णन मी करूं शकतो, आणि वर्णन जेथे चांगलें साधलेलें असतें तेथे वाचकांना बाह्य वर्णनाची उणीव फारशी भासत नाही. किंबहुना ज्याला त्याला आपल्या कल्पनेप्रमाणें मनश्चित्त्रें रंगविण्याची संधि मिळते.”

आजउद्यांची समाज-व्यवस्था

सध्यांची समाजव्यवस्था सर्वांनाच असंतुष्ट ठेवणारी आहे. म्हणून ती मोडून समाजवादी (विश्वकुटुंबी) व्यवस्था निर्माण करणें अवश्य आहे, असा सूर वामनरावांनीं निरनिराळ्या पात्रांच्या तोंडी लावला आहे. सुनंदराव म्हणतात, “ ही इमारत आज ना उद्यां—नाहींतर ५००० वर्षांनीं—कोसळणार यांत शंका नाही आज सर्वत्र असंतोषाचा बाजार आहे. पुरुष बायकांच्या नांवानें खडे फोडतात, बायका पुरुषांच्या नांवानें बोटें मोडतात ! ब्राह्मणेतरं ब्राह्मणांना शिव्या देतात, ब्राह्मण ब्राह्मणेतरांना पोकळ शाप देतात ! (तसेंच भांडवलवाले व मजूर,) आजच्या समाजांत गरिबांना अन्न नाही आणि श्रीमंत अजीर्णानें आजारी पडत आहेत ! मन सुसंस्कृत करण्याचें हें मंदिर नाही, तर ढोंगसोंग आणि हलकटपणा शिकविण्याची शाळा आहे.” सध्यांच्या अनवस्थेच्या जागी जी नवी समाजव्यवस्था यावयाची, तिचें शब्दचित्र सुशीलेनें पुढीलप्रमाणें रेखाटलेलें आहे. “आमची विश्वकुटुंबी संस्था ईश्वरवादी नाही, आणि निरीश्वरवादी नाही; आम्ही सत्यवादी आहोंत. सर्व लोकांना आमच्या राज्यव्यवस्थेत विचार-स्वातंत्र्य व मत-स्वातंत्र्य असेल. विशिष्ट वर्गाचा इतर वर्गावर जुलूम असावा हें मतच मुळीं आम्हांला पसंत नाही.”

पत्ररूप कादंबरी

‘ इंदु काळे व सरला भोळे ’ ही कादंबरी १९३४ सालीं प्रसिद्ध झाली. ती आहे अवव्या सव्वाशें पृष्ठांची. पण ती रसिकांची लाडकी बनली. सोळा वर्षांत तिच्या चार आवृत्त्या निघाल्या. पत्ररूप कादंबरी-लेखनाची

प्रथा तिने पुढे आणली म्हटलें तरी चालेल. प्रत्येक पात्र सहज पत्र लिहितें व त्या पत्रांतून कथानक आपोआप पुढें सरकतें, अशी जोड जमविणें कौशल्याचें असतें. तें कौशल्य वामनरावांनीं चांगलें दाखविलें आहे. त्यामुळें कादंबरींत खरेपणा, जीवंतपणा आला आहे. पत्र-पद्धतीमुळें वर्णनाला पायबंद बसतो. तो वामनरावांना हवाच होता. त्यांना वर्णनाचा कंटाळाच. ‘नलिनी’प्रमाणें कृत्रिम वर्णनाचा पसारा, आपल्या स्वभावाविरुद्ध, मांडण्याची पाळी वामनरावांवर या कादंबरीनें आणली नाही.

कोणाला एकाद्या चित्तवेधक प्रसंगावरून कथानक सुचतें, तर कोणाला एकादी लोकविलक्षण स्वभावाची व्यक्ति पाहून सुचते, परंतु वामनराव एकादें तत्व स्पष्ट करण्यासाठींच कादंबरी लिहितात. ते म्हणतात, ‘इंदु काळे’ मधील विनायकराव हा प्रथम कर्मयोग्याचें प्रतीक होता, नारायणराव पाठक हा ज्ञानमार्गाचा अनुयायी म्हणून कल्पिलेला होता आणि ‘इंदु काळे’ ही कलाभिमानी म्हणून कल्पिलेली होती. या कादंबरीच्या द्वारे मला असं सूचित करायचं होतं कीं, मनुष्याला केवळ ज्ञानानं समाधान होत नाही, केवळ कर्ममार्गानं पूर्णता येत नाही आणि केवळ कलासक्ति ही देखील अपुरीच आहे. तात्पर्य, सर्वांची एक-वाक्यता केल्याशिवाय कृतार्थता नाही. एकाच्याच नादीं लागल्यानें अस-माधान होण्याचा संभव. पण ध्येयवादी मनुष्याला या असमाधानांतच एक उच्च प्रकारचं समाधान वाटत असतं, हें मला शेवटीं सुचवावयाचं होतं.”

‘इंदु काळे’ चें कथा-सूत्र

या कादंबरींत १९१९ ते १९३४ पर्यंतचा पंधरा वर्षांचा काल त्यांनीं पार्श्वभूमीसाठीं निवडला आहे. विनायकराव भोळे गांधीजींच्या साबरमती येथील सत्याग्रहाश्रमांत गेले, सत्याग्रहांत सामील होऊन दीड वर्षांची शिक्षा भोगून आले, नंतर खेड्यांत राहून ग्राम-सेवा करूं लागले व पुनः सात वर्षांची शिक्षा त्यांना झाली. अस्पृश्यता-निवारणाचा प्रचार व आचार केल्यानें त्यांचेवर सनातनी ग्रामस्थांनीं बहिष्कार टाकला; त्यांचीं दोन मुलें मृत्युमुखीं पडलीं व तेहि पुढें कालवश झाले; तरी त्यांची पत्नी सरला ग्राम-सेवेचेंच व्रत चालवीत राहिली असें हें साधें कथानक आहे. सरलेचा

भाऊ कंत्राटदार, त्याची पत्नी इंदु काळे ही गायनाची शोकीन. कला कां नीति ? या हिंदोळ्यावर झोके खाणाऱ्या तिच्या चंचल मनाला विनायकराव (म्हणजेच वामनराव) निश्चित उपदेश करतात—“ कलेची आवड ठीक आहे, पण कलेपारीं नीति आवडती होणें चांगलें नाहीं. गाण्यामध्ये ताना आणि आलाप यांचें बाबतींत गाणाऱ्याला थोडेंबहुत स्वातंत्र्य असलें, तरी त्यानें ‘ ताल ’ केव्हांहि सांभाळलाच पाहिजे. त्याप्रमाणेंच कलेकरितां थोडेंबहुत स्वातंत्र्य इष्ट आहे, पण नीतीचें ‘ ताल-तंत्र ’ सांभाळलेंच पाहिजे. कलेची तहान भागविण्याकरितां नीतीच्या रक्ताचा घोट घेणें बरोबर नाहीं. ” वामनरावांना ‘ संशयात्मा ’ किंवा ‘ मंत्रचळे ’ म्हणणारांनीं निदान हें त्यांचें निःसंदिग्ध मत तरी ध्यानीं घ्यावें.

पोथीचें पांघरूण

‘ आश्रम-हरिणी ’ ही लघु-कादंबरी वामनरावांची सर्वांत लाडकी. पाउणशें पानांच्या या कादंबरीला जुन्या पोथीचें स्वरूप दिलेलें आहे. ‘ श्रीपाराशर पुराणाची जुनी पोथी ’ आपल्याला सांपडली अशी वतावणी कादंबरीकर्त्यानें केली आहे. ती वतावणी टिकविण्यासाठीं संस्कृत शब्दांची पखरण केलेली आहे. धौम्य ऋषि सांगतात, “ आमच्या आश्रमांतील गुरुजींच्या अध्यापनामध्ये क्रीडनाची गोडी होती आणि क्रीडनामध्ये उदार नीतितत्त्वे विंबविलीं जात होती. ” हिंणें येथील आश्रमांत गोडीनें शिकविणारे वामनरावच या गुरुजींच्या रूपानें आपल्या डोळ्यापुढें उभे रहात नाहींत काय ? दोन पति व एक पत्नी असा पैच या कादंबरींत वामनरावांनीं उत्पन्न केला आहे. ‘ प्रथम-विवाहाइतकाच हा पुनर्विवाह मला शुद्ध व इष्ट वाटतो ’ हें आपलें सुधारकी मत वामनरावांनीं या कादंबरींत १९१५ सालींसुद्धां मांडलें होतें. पण लोकभयामुळें त्यांनीं तो पुनर्विवाह झालेला कादंबरींत दाखविला नव्हता. गडकऱ्यांचीहि ‘ प्रेमसंन्यास ’ मध्ये अशीच कुचंबणा झाली होती. ‘ सर्व जगताकडे समतेनें व प्रेमदृष्टीनें पाहणें-याचेंच नांव आत्मोन्नति ’ हा आपला निश्चित सिद्धांत वामनरावांनीं याहि कादंबरींत मांडलेला आहे.

आत्मचरित्राची छाया

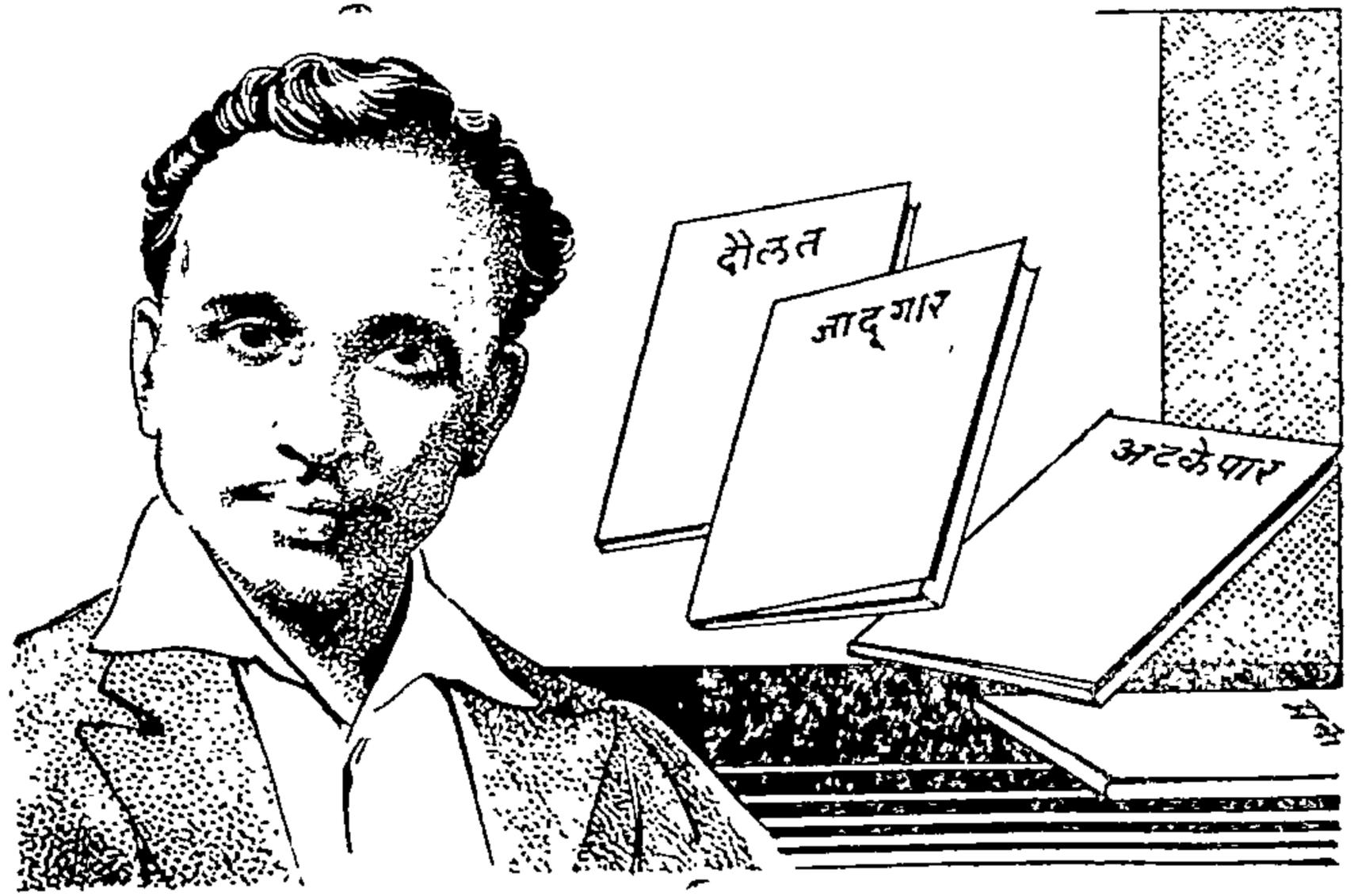
‘ स्मृति—लहरी ’ हें वामनरावांचें अखेरचें पुस्तक म्हणजे आत्मचरित्रच आहे म्हटलें तरी चालेल. ‘ धोंडोपंत बर्वे ’ नांवाच्या व्यक्तीचे तोंडून वामनराव आपले पक्कमधुर विचारच प्रगट करीत आहेत. त्यांचे बोल, त्यांच्या क्रिया म्हणजे मधाच्या धारा आहेत. फुटलेलीं मनै सांधावींत, उसवलेलीं वस्त्रे शिवावींत, चुका—उणिवावर पांघरूण घालावे, प्रसंगीं खोटे बोलूनहि सर्वांना समाधान द्यावे, अशा स्निग्ध स्वभावाचा मधुर नमुना वामनरावांनीं निर्माण केला आहे. माधुर्य व ज्ञान (Sweetness and Light) यांचा संदेश पानापानांतून ठबकत आहे. घरभर सुगंध पसरणाऱ्या पण स्वतः न दिसणाऱ्या एकाद्या उदबत्तीप्रमाणें ही कादंबरी आल्हादकारक व सुखदायक आहे.

अभ्यासाच्या वाटा

- (१) ‘ कादंबरीवाचकाला वामनरावांनीं कुटुम्बाच्या दिवाणखान्यांत नेऊन आरामखुर्चीवर बसविलें. ’ हें विधान स्पष्ट करा.
- (२) “ वामनरावांच्या कादंबऱ्यांत “ तत्त्वचर्चा ” हेंच प्रधान अंग आहे.” हें खरें का ? ‘ रागिणी ’च्या आधारें उत्तर लिहा.
- (३) “ वामनरावांची सुशीला. ” आपल्या शब्दांत स्वभाव—चित्र काढा.
- (४) ‘ सुशिलेचा देव ’ या कादंबरींत कोणत्या तत्त्वांचा विशेष ऊहापोह आहे ?
- (५) ‘ रागिणी ’ आणि ‘ सुशीला ’ या दोघींमध्ये साम्य—वैधर्म्य कोणतीं ?
- (६) वामनरावांच्या कादंबऱ्यांत तत्त्वज्ञान या शास्त्राच्या बरोवरीनें काव्य व विनोद हेहि दोन वाङ्मयानि गुण पहावयास मिळतात, हें विधान सिद्ध करा.
- (७) ‘ वामनरावांच्या कादंबरींतील स्त्रिया ’ या विषयावर निबंध लिहा.
- (८) ‘ इन्दु काळे आणि सरला भोळे ’ ही कादंबरी रसिकप्रिय कां झाली ?

अधिक अभ्यास—

माझे कादंबरी लेखन—वा. म. जोशी (संपादक—या. सु. पाठक)
वा. म. जोशी चरित्र—ना. म. पटवर्धन.

प्रा. फडके

:

:

:

३

उद्यानांतील सुंदर मोर पाहण्याचा शीण कोणास येईल ? आकाशांतील विविधरंगी इंद्रधनुष्य नजरेत न सांठविणारा अरसिक कोण आहे? प्रा.फडके यांचें ऐटदार, मनोहर, अवीट असें ललित वाङ्मय वाचतांना कोण कंटाळेल ? ते जसें ललित लिहूं शकतात, तसेंच शास्त्रीय लेखनहि करूं शकतात; जशी मराठींत तशी इंग्रजींतहि त्यांची लेखणी चालते, आणि जशी लेखणी तशीच वाणीहि. त्यांची लघुकथा असो, कादंबरी असो, निबंध असो, किंवा व्याख्यान असो, प्रत्येकाची रचना, एखाद्या प्रमाणवद्ध मंदिराप्रमाणें, अगदीं बांधेसूत असते. शब्दांच्या योजनेपासून कथानकाच्या रचनेपर्यंत, प्रत्येक अवयव कसा कोरीव-कांतीव ! मराठींत कादंबरी-लेखनांतील बहिरंगाची कला तर त्यांनीं पूर्णत्वास नेली असें म्हटलें तरी चालेल.

भाषा, वर्णन, स्वभाव-लेखन, रस-परिपोष, कथानक-रचना—हे सारे काहीं तंत्रगुद्द व सरस.

“हरिभाऊ आपट्याप्रमाणें चिरंजीव हो” असा आशीर्वाद प्रा. रामभाऊ रानडे यांनी प्रा. फडके यांना ‘ अल्ला हो अकबर ’ या त्यांच्या पहिल्या कादंबरीच्या प्रस्तावनेत दिला. तो फडके यांनी आपल्या पंचवीसतीस वर्षांच्या कथालेखनानें खरा करून दाखविला. अर्थात आपट्यांचा संप्रदाय निराळा आणि फडक्यांचा संप्रदाय निराळा. दोघांचे स्वभाव भिन्न, मार्ग भिन्न, ध्येयें भिन्न. फडक्यांच्या कथा-सृष्टींत, प्रेमाशिवाय विषय नाही, शृंगाराशिवाय रस नाही आणि यौवनाशिवाय पात्रें नाहींत, अशीच सर्वसाधारण स्थिति आहे. अपवाद असेल तर क्वचित.

“ कलेकरितां कला ”

त्यांच्या कला-विलासी मनाची अशी समजूतच आहे कीं, “ सामाजिक, धार्मिक अगर राजकीय कांति नाटकांनीं अगर कादंबऱ्यांनीं घडून येत नाहीं...नाटकें, कादंबऱ्या लिहिणारा लेखक पुढारी होऊं शकत नाहीं ..कला आणि क्रीडा या दोहोंचेंहि स्वरूप सारखेंच आहे ..केवळ अंतःकरणांत दाटलेल्या भावनांना त्या त्या खेळांच्या निमित्तानें वाव मिळावा, आणि अंतःकरणांतल्या भावना व्यक्त होतांच मनुष्याला जो एक विलक्षण आनंद साहजिकपणेंच होत असतो तो अनुभवितां यावा एवढाच खेळ खेळण्यांत मनुष्याचा हेतु असतो.”

साहित्याचा दुहेरी उपयोग

याचा अर्थ इतकाच घेतला पाहिजे कीं, फडके यांच्या दृष्टीनें ललित-लेखन केवळ करमणुकीचें एक साधन आहे. याउलट गॉर्की, अप्टन्, सिंक्लेअर, बर्नार्ड शॉ, शरच्चंद्र चटर्जी, हरिभाऊ आपटे प्रभृति थोर थोर कलाभक्तांनीं रंजन व बोध या दोन्हींचा संगम आपल्या वाङ्मयांत केलेला आहे. उष्णता व प्रकाश या दोन्हींचा लाभ देणारे ते तेजोगोल होत. पण एखाद्यानें आपल्या समशेरीचा उपयोग केवळ शोभेसाठींच करावयाचें

ठरविलें, तर त्याला काय म्हणावयाचें ? तें शोभा देण्याचें काम मात्र फडके मोठ्या कौशल्यानें पार पाडतात. कला-चतुर लेखक म्हणून त्यांनीं चांगलें नांव कमावलें आहे.

विद्याभ्यास व क्रीडाविलास

प्रा. नारायण सीताराम फडके यांचा जन्म ता. ४ ऑगस्ट १८९४ रोजीं झाला. नगर जिल्ह्यांतील कर्जत या खेडेगांवीं ते जन्मले. तरी दहाव्या वर्षापासून पुढील सारें शिक्षण पुण्यास झालें. वडील मामलेदार असल्यामुळें त्यांना बरेंच फिरावें लागे. त्यामुळें फडक्यांचें प्राथमिक शिक्षण स्थिरपणें होऊं शकलें नाहीं. १९०५ सालीं, वडिलांची बदली पुण्यास झाली, आणि पुणें येथील न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये मराठी चौथ्या यत्तेंत फडके दाखल झाले. इंग्रजी तीन यत्ता वडिलांनीं घरीच करून घेतल्या. त्यामुळें नूतन मराठी विद्यालयांत ते एकदम इंग्रजी चौथींत जाऊन बसले. १९१० सालीं मॅट्रिकचें प्रवेशद्वार त्यांनीं ओलांडलें. नंतर ते फर्गसन कॉलेजांत गेले.

विद्याभ्यास व क्रीडाविलास या कॉलेजच्या दोन्ही अंगांचा भरपूर लाभ फडक्यांनीं घेतला. क्रिकेट व टेनिस खेळण्यांत ते पुढें असत. पत्ते खेळण्यांत ते पटाईत होते. नाटकांत भाग घेण्यास ते उत्सुक असत. या खेळांबरोबरच बौद्धिक विकासांकडेहि त्यांचें लक्ष असे. सभेंत सफाईदार भाषणें ते करीत. इंटरमध्ये असतांनाच त्यांनीं आपली पहिली गोष्ट लिहिली. त्या गुप्त-पोलिसी गोष्टीचा मोवदला त्यांना सोळा रुपये मिळाला. इतर वाचनहि त्यांनीं पुष्कळ केलें. १९१४ सालीं बी. ए. ची परीक्षा दुसऱ्या वर्गांत ते उत्तीर्ण झाले. त्यानंतर १९१७ सालीं, त्यांनीं एम. ए. च्या परीक्षेतहि तसेंच भरघोंस यश मिळविलें. तत्त्वज्ञान विषयाचीं विद्यापीठाचीं पारितोषिकें त्यांनीं पटकाविलीं. ही दुसरी पदवी त्यांच्या हातांत पडण्या-पूर्वीच 'प्राध्यापकी' त्यांच्या गळ्यांत पडली. १९१६ सालीं न्यू पूना कॉलेज निघालें. त्याबरोबर फडके तेथें गेले व तर्कशास्त्र शिकवूं लागले. १९१८ सालीं मुंबई विद्यापीठानें २०० रुपयांचें बक्षिस लावलें होतें.

दादाभाई नौरोजी यांचे चरित्र लिहिणारास तें मिळावयाचें होतें. फड-
क्यांनीं महत्त्वाकांक्षा धरली आणि चरित्र लिहिलें. त्यांना तें बक्षिस मिळालें.

वृत्तपत्र-सृष्टीतील अनुभव

या ना त्या निमित्तानें फडके यांचा पाय कांहीं प्राध्यापक-पदावर टिकूं
शकला नाहीं. त्यांच्या प्राध्यापक पेशानें त्यांना दूर दूर फिरविलें. १९१९
सालीं म. गांधींनीं असहकारितेचें रणशिग फुंकलें. तें ऐकतांच फडके
यांच्या हृदयांतील भावना नाचूं लागल्या त्या भावेनसरशीं त्यांनीं
प्राध्यापकाचा झगा झुगारून दिला. विद्यार्थ्यांनाहि कॉलेजांवर बहिष्कार
घालण्याचा उपदेश करण्यासाठीं त्यांनीं खूप व्याख्यानें दिलीं. चरितार्था-
साठीं त्यांनीं ' मराठा ' या इंग्रजी साप्ताहिकांत सहसंपादकाचें काम केलें.
' केसरी ' तहि ते हौसेनें ' विविध-विचार-तरंग ' लिहित. १९२० च्या
जूनपर्यंत वृत्तपत्रीय सृष्टीमध्ये फडके वावरत होते. पण त्यांना गांधीजींच्या
चळवळीची गोडी वाटेना आणि त्यांचें मन वृत्तपत्रीय लेखनांत रमेना.

नोकरीमुळे भ्रमंती

ते थेट दिल्लीच्या एका खिश्न कॉलेजमध्ये तत्त्वज्ञानाचे प्राध्यापक
म्हणून गेले. तेथें त्यांचें वास्तव्यहि होतें एका खिश्न कुटुंबांत. ही जागा
हंगामी होती. एक वर्ष पुंरें होतांच ते परत पुण्यास आले. १९२२ च्या
जूनमध्ये सिंध-हैद्राबादमधील कॉलेजांत ते प्राध्यापक म्हणून गेले. तेथें ते
सुमारे चार महिनेच राहिले. तेथून ते नागपूरच्या कॉलेजमध्ये १९२४ च्या
जूनमध्ये दाखल झाले. तीनचार महिन्यांत तीहि नोकरी त्यांना, त्यांच्या
विशिष्ट मतांमुळे, सोडावी लागली. पुनः ते वृत्तसृष्टीच्या आश्रयास आले.
१९२५ पासून सुमारे वर्ष दीडवर्ष ते मुंबई येथील एका इंग्रजी पत्राचे
संपादक होते. १९२६ च्या जूनपासून मात्र त्यांची ही भ्रमंती थांबली.
त्यावेळीं ते कोल्हापूर येथील राजाराम कॉलेजांत प्राध्यापकाच्या खुर्चीवर
जे जाऊन बसले, ते १९५१ सालीं सेवानिवृत्त होईपर्यंत.

कादंबऱ्यांतील नवयुग

गेल्या पंचवीस वर्षांत कोल्हापूर येथें लाभलेल्या या स्थैर्यामुळे व स्वास्थ्यामुळे फडके यांचें हातून विविध व विपुल लेखन होऊं शकलें. त्यापूर्वींच्या भ्रमंतीमुळे त्यांनीं देशांतील दिल्ली, हैद्राबाद, कराची, आग्रा, काशी, झांशी, अहमदाबाद वगैरे जीं निरनिराळीं शहरें पाहिलीं आणि ख्रिश्चन, मुसलमान, पारशी इत्यादि भिन्नधर्मीय कुटुंबियांचा जो सहवास त्यांना घडला; तो सर्व अनुभव त्यांना पुढील कादंबरी-लेखनाला भरपूर भांडवलासारखा उपयोगी पडला. कांहीं कांहीं कादंबऱ्यांसाठीं ते मुद्दाम गोवें, हैद्राबाद, काश्मीर वगैरे ठिकाणीं जाऊनहि आले. १९१७ सालीं प्रसिद्ध झालेली त्यांची 'अल्ला हो अकबर' ही कादंबरी 'त्यांची' म्हणतां येत नाहीं. कारण 'फडकेछाप' कोणतेच गुण तीमध्ये आढळत नाहींत. पूर्वींच्या कादंबरीकारांचें अनुकरण करूनच ती लिहिलेली आहे. तिचा मोबदला त्यांना मिळाला फक्त पन्नास रुपये ! त्यांच्या विशिष्ट गुणांची वानगी देणारी पहिली कादंबरी म्हणजे 'कुलाव्याची दांडी.' ती १९२५ सालीं प्रसिद्ध झाली. तिच्यांत कांहीं नवेंच पाणी आहे असें रसिकांनीं ओळखलें. १९२७ मध्ये 'जादूगार' व १९२८ मध्ये 'दौलत' या दोनहि रमणीय मानसकन्यांनीं महाराष्ट्राला मोहिनीच घातली. या त्यांच्या अलौकिक कादंबऱ्यापासून अपार लौकिक त्यांना मिळाला, पण प्राप्ति पैचीहि झाली नाहीं.

साहित्यांतील मान-सन्मान

१९३१ सालीं त्यांनीं प्रसिद्ध केलेल्या 'अटकेपार' कादंबरीचें भाषांतर त्यांनीं स्वतःच इंग्रजींत केलें आणि तें इंग्लंडमधील एका स्पर्धेसाठीं पाठविलें. त्या स्पर्धेंत त्यांना यश न मिळालें, तरी त्यांची महत्त्वाकांक्षा दिसून आली. उलट इंग्रजी भाषेंतील हॅमिल्टनप्रभृति टीकाकारांच्या ग्रंथांचा आधार घेऊन व स्वतःच्या बुद्धिकौशल्याचा उपयोग करून फडके यांनीं १९३४ सालीं 'प्रतिभा-साधन' नांवाचा उत्कृष्ट ग्रंथ प्रसिद्ध केला. त्यांत इंग्रज ग्रंथकारांचें ऋण मान्य न केल्यानें, त्या ग्रंथावर टीकेचें काहूर माजलें. त्यासाठीं 'प्रतिभा-साधन समिती' नेमण्यांत आली. तिनें फडक्यां-

चा उदारपणे गौरव करून असा निर्णय जाहीर केला की, हॅमिन्टनच्या ग्रंथाची दाट छाया 'प्रतिभा-साधन' ग्रंथावर पडली आहे आणि त्या ग्रंथाचा निर्देश फडक्यांनी करावयास हवा होता. हा ग्रंथ कोणाहि होतकरू लेखकाने अवश्य वाचलाच पाहिजे असा आहे. त्याला द. म. साहित्य संमेलनाने पांचशे रुपयांचे पारितोषिक देऊन त्याचा योग्य तो गौरव केला.

फडक्यांच्या थोर साहित्यसेवेबद्दल वादच नव्हता. त्यांच्या कथा, त्यांच्या कादंबऱ्या, त्यांच्या गुजगोष्टी, त्यांची चरित्रे, त्यांची नाटके या सर्वांचा सत्कार महाराष्ट्राने मोठ्या प्रेमाने केला आहे. १९३९ साली, मिरज येथे भरलेल्या दक्षिण महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाचे अध्यक्षपद त्यांना देण्यांत आले. एवढेच नव्हे, तर रत्नागिरी येथे १९४० साली भरलेल्या महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाचे अध्यक्षस्थानीहि त्यांची निवड झाली.

कथा-लेखनाचे तंत्र

कथा काय किंवा कादंबरी काय, त्याचे एक शास्त्र आहे, तंत्र आहे. तें कसे अभ्यासावे हें फडके यांनी 'प्रतिभा-साधनांत' गोड भाषेने, समर्पक दाखल्यांनी व सुसंगत विवेचनेने मांडले आहे. खुद्द स्वतःहि ते आपले लेखन तसेच करतात. घर बांधण्यापूर्वी किंवा लढाई करण्यापूर्वी जसा नकाशा काढावा लागतो, तसा आपल्या कथानकाचा, स्थल-कालाचा व पात्राप्रसंगाचा तपशीलवार नकाशा आपण तयार करतो-आणि त्यांत पेंचप्रसंग, निरगांठ व उकल यांची स्थाने ठरवून व विरोधी विकारांचे संघर्ष घालून, सुखदुःखाच्या छायाप्रकाशाची मौज उडवून देतो असे ते म्हणतात. आपल्या कथा-लेखनाची प्रक्रिया कशी असते हें सांगतांना ते एके ठिकाणी लिहितात, "प्रत्येक कादंबरी लिहितांना माझ्या मध्यवर्ती कल्पनेचा मूर्त अवतार म्हणून मी प्रथम कोणत्या तरी एका व्यक्तीची शक्य तितकी रेखीव कल्पना आपल्या मनाशी करित आलों आहे. ही कल्पना जितकी पक्की व स्पष्ट असेल, तितक्या प्रमाणांत बाकीच्या मुख्य पात्रांची निर्मिति करणे सुलभ जाते असा माझा अनुभव आहे. कथानकापेक्षा स्वभाव-वर्णनाला अधिक महत्त्व दिले पाहिजे."

पात्रांचा जिवंतपणा

स्वभाव-लेखन हुबेहूब करण्यांत फडके यांचा अगदीं हातखंडा. प्रत्येक व्यक्तीचा पोशाख, शरीरयष्टि, माना वेलण्याची किंवा नाकपुड्यांची हाल-चाल करण्याची लकब, या बहिरंगाप्रमाणेंच त्याच्या मनांतील विचार-विकारांच्या लाटा, बुद्धि व भावना यांचे संघर्ष इत्यादि अंतरंगहि फडके बारीक बारीक तपशिलांनीं फार सुंदर रंगवितात. त्या त्या प्रसंगांत तें तें पात्र कसें बोलेल याचा सहज उद्गारच त्यांच्या संवादांत ऐकावयास मिळतो. त्यामुळें सारीं पात्रें खरीखुरी, हाडामासांचीं, जिवंत आहेत असें वाटून वाचक त्यांच्या सुखदुःखाशीं समरस होतो. फडक्यांचीं पात्रें वास्तव असतात, संवाद स्वाभाविक असतात, वर्णनें सांगोपांग असतात आणि प्रसंगांची गुंफण संगतवार असते. त्यामुळें सर्व कादंबरी वाचतांना आपण कोणत्या तरी एका नव्या पण प्रत्यक्ष कुडुंबांत जाऊन-राहून-बोलून आलों असा ठसा वाचकाच्या चित्तावर दीर्घकाल उमटतो.

नंदन-वनाचा थाट

संपत्तीनें श्रीमंत, वयानें तरुण व शिक्षणानें प्रगत-असेच नायक-नायिका फडके बहुधा निवडतात. ' रहावयास सुंदर राजवाडा, खावयास सुग्रास मिष्टान्न, हिंडाफिरावयासाठीं दिमतीला मोटार ' अशा परिस्थितीवर ' जादूगार 'चा चित्रकार नायक लोळत असतो. फडक्यांच्या मित्र-परिवारांत चित्रकार, गायक, पेटीवादकपट्ट, नट-नटी, अशा रसिकांचा भरणा असल्यामुळें त्यांचीं प्रतिबिंबे कोणत्या ना कोणत्या पात्रांत उमटणें स्वाभाविकच आहे. त्यांचा नायक रेल्वेनें जाईल तर सेकंड क्लासनेंच, आणि तो प्रवास करील तो लोणावळे, महाबळेश्वर, काश्मीर येथलाच. साधा लेखक असला तरी त्यांचा नायक तुरुंगांत गेला कीं अ वर्गांत, हॉटेलचें विल व्हावयाचें चारपांचशें रुपयांचें व तें गुपचुप भरून जावयाचा एखादा दोस्त ! यक्षनगरींतून सारा संचार चाललेला ! वसंतसेनेच्या निरनिराळ्या चौकांतील देखावे पाहून चकित होणाऱ्या विदूषकासारखीच वाचकाची अवस्था होते.

' प्रवासी 'चा नायकहि विस्मित होण्यासारखा दिवाणखान्यांतील देखावा

पहा. “ खोलीभर अंथरलेले निरनिराळ्या रंगांचे अस्सल मखमलीचे उंची गालिचे, भारी किंमतीचे बैठक्रीचे सामान, कोंपऱ्याकोंपऱ्यांत मांडलेल्या निरनिराळ्या आकाराच्या टेबलांवर ठेवलेल्या मूल्यवान् पंजाबी घाटाच्या पितळी कुंड्यांत डोलणारी ‘ पाम ’ जातीचीं झाडे, भिंतीवरचे विलोरी आणि सुंदर देखावे, फ्रेंच पद्धतीचे उंच प्रशस्त खिडक्यांपुढें झुलणारे रंगीत पडदे इत्यादि वस्तूंचें दृश्य फिकटगुलाची छटेच्या विद्युद्दीपांनीं टाकलेल्या प्रकाशांत राजाभाऊला एखाद्या स्वप्नांतल्या दृश्याप्रमाणें वाटलं. मनावरचा विस्मयाचा परिणाम ओसरूं देण्यासाठीं तो क्षणभर दारांत उभा राहिला. आणि मग त्यानें दृष्टि वर करून समोर पाहिलें, तों एका राजशाही मंचकावर गुडघाभर उंच गादीवर रेशमी अभुषांच्या उंची उशागिर्द्यांचा मानेखालीं आधार घेऊन नीलांबरी पडली असलेली त्याला दिसली.”

सृष्टीचीं विविध स्वरूपे

सकाळ-संध्याकाळ, समुद्र, पर्वत, निरनिराळे ऋतु-इत्यादि सृष्टीचें वर्णन सूक्ष्मतेनें व रम्यतेनें ते करतात. ग्रीष्म, वर्षा, शरद्, शिशिर वगैरे ऋतूंचें वर्णन ‘ प्रवासी ’ कादंबरींत फडके यांनीं बहारीनें केले आहे.

“ वसंतऋतु आला तसा गेला. ग्रीष्मऋतूंत रात्री लहान होऊन दिवस मोठे झाले, वाऱ्याची दिशा बदलली, जलाशयांतलें पाणी आटून गेलं, आणि प्रखर सूर्यतापानं जमिनीला भेगा पडल्या. पुढें आभाळांत हलके हलके ढग जमूं लागले, वादळी वाऱ्यांना सुरवात झाली, आणि विद्युल्लतेचा कडकडाट होऊन वर्षाकालास प्रारंभ झाला. रानोमाळ गवत माजलं, शेत उंच उंच वाढलीं, लहानमोठीं झाडं पल्लवभारानं आच्छादित झालीं, मृदु आणि उग्र वासानं दाही दिशा दरवळून गेल्या, तांबड्या गलिच्छ पाण्यानं नदी-नाले खवळले, आणि पंखांत चोची खुपसून कुडकुडणारे पक्षी ‘ बाबा रे, थांबव आतां ही वृष्टि ! ’ अशी वरुणराजाची प्रार्थना करायसाठीं चिवाचि-वाट करूं लागले.

वर्णनाचा एकजीवपणा

‘वर्णनाकरितां वर्णन’ हें जुनें धोरण फडके यांना पसंत नाहीं. निसर्गाचें

असो वा व्यक्तीचें असो, बहिरंगाचें असो वा अंतरंगाचें असो,—कोणतेंहि वर्णन पात्राच्या स्वभावलेखनाला मदत करणारें व त्याच्या मनोवृत्तीवर प्रकाश पाडणारें असलें तरच तें करावयाचें अशी त्यांची प्रशंसनीय पद्धत आहे. नुसत्या सूर्योदयाचें वर्णन अलगपणें ते करणार नाहीत. 'अटकेपार'—मध्यें सूर्यादयाचें वर्णन आहे, पण ते नायकाच्या मनोवृत्तीला 'अस्तर' शोभण्यासारखें आहे. तें वर्णन असें—“शेवटीं अंगावरचें पांघरण दूर टाकून तो उठला. त्यानें खिडकी उघडून चूळ भरून टाकून बाहेर पाहिलें. बारा अगदीं बंद असल्यामुळें वृक्षांच्या फांद्या अगदीं निश्चल होत्या. जणूं ते सारे वृक्ष त्याच्या काकांच्या चित्रांतले रंगवलेले वृक्षच होत. पक्षी डोळ्यांपुढें फारसे दिसत नव्हते, पण त्यांचे अनेक स्वरांतले विविध शब्द मात्र ऐकूं येत होते, व त्यांतच किनाऱ्यावरील लाटांच्या गंभीर ध्वनाचा अस्पष्ट अवशेष मिश्रळल्यासारखा वाटत होता. जवळपास फारशी फुल-झाडें किंवा फुलवेली दिसत नव्हत्या. परंतु आसमंतात् अनंत रानफुलें फुललीं असलीं पाहिजेत. कारण हवेंत जिकडेतिकडे एक विलक्षण गंध दरवळला होता.”

तपशीलवार वर्णन

मोटारचा अपघातसुद्धां फडके किती यथार्थपणें व तपशिलानें करतात हें 'अटकेपार'मधील पुढील दोन उतान्यांवरून कळून येतें. “मोटार डौलदार रीतीनें चढत खूपच वेगानें वर आली पण अगदीं वरोवर घाटमाथ्यावर ती पोंचली असेल नसेल तोंच “ ह्यां ! ” असा एकदम बारा झाला. हांकणारानें ब्रेक दाबला, तरी गाडी दोनचार टांगा तशीच पुढें फरफटत गेली; “ कराँ ! किराँ ! ” असें ब्रेकच्या घर्षणानें आवाज झाले. ”

फडक्यांची कला-लोलुप दृष्टि पडक्यामोडक्या खेड्याकडे फारशी वळत नाही. पण जेव्हां वळते तेव्हां तेथलें वर्णनहि त्यांची लेखणी कौशल्यानें करते. “ उन्माद ” मधील एक वर्णन पहा—

खेड्यांतील प्रसंग

“ मराठेगड्यांच्या पैरणी आखाड्याच्या मातीनें लालसर रंगाच्या झालेल्या दिसत होत्या, अन् पुष्कळांच्या उंचसर भरीव मानेभोंवतीं

चांदीच्या अगर सोन्याच्या ताइतांचे काळे रेशमी दोरे शोभत होते. एका कोपऱ्यांत गांवच्या खंडोत्राच्या देवळांतले वाजंत्री बसले होते. त्यांच्या डोक्यांवर तांबडीलाल पागोटीं होतीं; कमरेला घोंगड्या कसलेल्या होत्या आणि कपाळावर भंडारा अन् उघड्या पिळदार अंगाला लाल माती फासलेली होती. हे लोक मधूनच आपल्या ढोलाचा पडघम आवाज काढीत आणि कर्कश सुराच्या सनया वाजवूं लागत, आणि त्यांतच शिंगाची उंच कर्णभेदक आरोळी उठली, कीं कांहीं एका विलक्षण स्फूर्तिदायक लढाऊ वृत्तीच्या लहरी वातावरणांत उत्पन्न होत. कुस्त्या सुरू झाल्या व एका-मागोमाग निकालांत निघूं लागल्या, तेव्हां सान्या प्रेक्षकांचा उन्माद वाढूं लागला. ”

निसर्गाचीं विविध दर्शनें

लोणावळे येथील वनश्रीचें वर्णन फडके पुढील शब्दांनीं ‘ दौलत ’मध्ये करतात, “ लोणावळ्याची मजेदार हवा, सलगी होण्यापूर्वीं एकमेकांशीं जरा संकोचानें पण लवकरच हातांत हात घालण्याच्या इच्छेनें वागणाऱ्या बालकांप्रमाणें फार दूरदूरहि नाहीं व फार जवळजवळहि नाहींत असें बसलेले लहानमोठे वंगले, कोणाचें भय न बाळगतां खुशाल ऊन्ह खात उघड्या मैदानावर येऊन पसरलेल्या सर्पांप्रमाणें लांबसडक लहानमोठे रस्ते, रस्त्यांच्या दुतर्फांचे वृक्ष व त्यांवर किलबिलाट करणारे पक्षी आणि सभों-वार एकदोन मैलांच्या टापूंंत जिकडे तिकडे दिसणारी डोंगर-पठारांची वनश्री—”

चांदणी रात्र आणि समुद्रावरची ! त्या रम्य दृश्याचा चतुर चितारी फडक्यांइतका दुसरा कोण असूं शकेल ? ‘ जादूगार ’ मध्ये ते लिहितात, “ढेकवरचें चांदणें खरोखरच रमणीय होतें. समुद्र शांत होता तरी बोलघेवड्या माणसाची बडबड जशी कांहीं झालें तरी थांबत नाहीं त्याप्रमाणें पाण्याच्या छोट्या छोट्या लहरी बोटीच्या अंगावर उड्या घेऊन ‘ चुळुक ’—‘ चुळुक ’ असा आवाज करीतच होत्या. वारा जवळ जवळ बंद होता, पण मित-भाषी माणसानें मधूनच एखादा उद्गार काढावा त्याप्रमाणें त्याची सूक्ष्म

झुल्लुक मधून मधून वहात होती. आकाशांत पूर्णप्राय चंद्र तरंगत होता आणि खाली पाण्यांत पडलेलें त्याचें प्रतिबिंब जलतरंगांमुळें विचलित होऊन समुद्रांत कोणी तरी रजतपत्राचे तुकडे उधळल्याचा भास होत होता.”

अशा सूक्ष्म व सविस्तर, रम्य व रेखीव वर्णनांमुळें कादंबरीच्या वाचकाला आपणच त्या त्या स्थानीं आहोंत असा भास होतो.

वर्णनावर अलंकारांचा साज

समुद्राच्या लाटांची क्रीडा फडके यांनीं किती मनोहरपणें ‘अटकेपार’-मध्ये चित्रित केली आहे:—“ भरतीचा ऐन भर असल्यामुळें लाटांवर लाटा उसळून ज्या रेषेवर येणाऱ्या जाणाऱ्या लाटांची टक्कर होई, तेथें एकसारखा पांढऱ्या सफेत फेंसाचा खेळ चालला होता. जणूं दुधाच्या घागरी घेऊन तीराकडे धांवत येणाऱ्या तरुण गोपिकांच्या हांतून धांवपळींत घागरी पडून फुटल्या होत्या व दुधाच्या धारांचा सडा झाला होता. लाटा जितक्या आवेगानें येत तितक्याच वेगानें परत जात; त्यामुळें येणाऱ्या लाटा वल्लभाच्या भेटीला धांवणाऱ्या अभिसारिकाच आहेतसें वाटे, तर परतलेल्या लाटा परपुरुषाच्या कामचेष्टेनें भेदरून पळणाऱ्या कुलांगना तर नव्हेत असा भास होई. प्रत्येक लाट गर्जून आपटली कीं तिच्या पाण्याचा झोतच्या झोत सुधीर बसला होता त्या जागेपासून दहावीस हातांपर्यंत चढे; आणि त्या झोताचे हजारां फांटे लहानमोठ्या धोंड्यांच्या मधल्या फटी-फटींतून घुसत, ते विळाकडे चपळार्हेनें धांव घेणाऱ्या शुभ्र सर्पांप्रमाणें वाटत. लाट हवकून परत फिरली कीं तिच्या गर्जनेचा ध्वनि ओसरून जाई व मग दुसरी लाट हापटून गर्जेपर्यंत त्या दगडाधोंड्यांत घुसणाऱ्या झोतांचा सळ-सळाटच कानीं येई. जणूं सर्पांच्या उपमंत न्यून राहूं नये म्हणून ते फूत्कारच चालू होते.”

यमुना नदींतून जाणाऱ्या नौकेचें शब्द-चित्र पहा—“ एखादी वत्सल आई ज्याप्रमाणें आपल्या बालकाचें एकदां या गालाचा व एकदां त्या गालाचा असे पटापट मुके घेत असते त्याप्रमाणें यमुनेच्या लाटा एकदां नौकेच्या या बाजूला व एकदां त्या बाजूला अशा चुंबीत होत्या. या

स्पर्शामुळे उत्पन्न होणारा अस्पष्ट आवाज किती मंजुळ आणि मोहक होता ! अत्यंत कुशलतेने सारंगी वाजविणारा आपलीं बोटे सारंगीच्या तारांवर अगदीं हळूच, ठेवलीं न ठेवलीं अशा तऱ्हेने, खेळवितो, त्यावेळीं सारंगींतून जितके मुग्ध परंतु हृदय हलवून सोडणारे नादतरंग निघतात तितकाच गोड तो आवाज होता ! ”

स्वभाव-लेखनाची जादू

ललित लेखकाची खरी करामत या वर्णनांपेक्षां अंतरंग रंगविण्यांतच असते. भाणसाचें मन अणूसारखें-सूक्ष्म, अदृश्य, अमूर्त. तें वाचकापुढें मूर्त व साकार करून मांडणें ही केवढी अजब किमया ! तींत ते जादूगार आहेत. 'दौलत' ही त्यांची कादंबरी म्हणजे बालगंधर्वांनै सहज मारलेली मधुर तानच ! तरुण-तरुणींचे भाव त्यांतून निनादित झालेले-त्यांची अंतरंगेंच जणु उकलून दाखविलेलीं-हृदयाची दौलत दडलेली असते ती उधळलेली. पण 'अटकेपार' ही कादंबरी जणु कांहीं पैज मारून रचलेली. एकाद्या वस्ताद गवयानें, मुरब्बी तबलजीची व सारंगीवाल्याची साथ घेऊन, उंची वाद्यें जमवून, ठेवणींतील चिजा गाव्यात; तशी बैठक 'अटकेपार'ची आहे. भाषेचें वैभव, सृष्टीचें वर्णन, स्वभावाचें चित्रण, तत्त्वज्ञानाचें सिंचन-सर्व कांहीं ओतप्रोत भरलेलें आहे. कमी कांहींच पडूं द्यावयाचें नाहीं, अशा तयारीनेच जणु फडके 'अटकेपार' लिहावयास बसले. उपमा-श्लेष-उत्प्रेक्षादि अलंकार त्यांची वाग्वधू सहसा घालीत नाहीं. पण या कादंबरींत तिच्या अंगाखांद्यावर भरगच्च अलंकार घातलेले आहेत.

एकाद्या संगमरवरी पुतळ्यावर चोहोवाजुनीं प्रकाशाचे झोत सोडावेत, त्याप्रमाणें नायक-नायिकांच्या मनःस्थितीवर प्रकाश पाडणारे नाना प्रसंग फडके रंगवीत असतात. 'जादूगार'मधील नायिकेचें नांव इंदुमती. कालिदासाच्या इंदुमतीचें नांव मुद्दाम देऊन तितकीच ती रमणीय वठाविण्याचा विडाच फडके यांनीं उचलला काय ? तिनें चित्रकार आनंदरावाला चित्राचें 'मॉडेल' म्हणून बसण्यास नकार दिला; तेव्हां तिची मनःस्थिति कशी झाली हे दाखविण्यासाठीं ताईचें मत, तारिणीचा अभिप्राय व

समुद्र-कांठावरील आंगल तरुणीचा संवाद-हा सारा चित्रपट फडक्यांनी हळूहळू उलगडला आहे. हेंच त्यांचें कौशल्य !

अंतरंगाचीं छायाचित्रे

परीक्षेसाठीं मुंबईस निघालेल्या मुलींच्या सहजरम्य संवादापासून 'दौलत' कादंबरीची सुरुवात झाली आहे. परीक्षेनंतर विद्यार्थ्यांची मनोवृत्ति कशी असते, त्यांचे संवाद कसे चालतात, याचें चित्र फडके यांनीं कसे रेखाटलें आहे, पहा—“परीक्षेच्या पेपरमधील शेवटचा प्रश्न लिहितांना लिहिणाराची मनःस्थिती कशा प्रकारची असते तें ज्यांना त्या मनःस्थितीचा अनुभव नाही त्यांना कितीहि वर्णन करून सांगितलें तरी कळणें कठिण आहे. तो प्रश्न लिहावयास लागणारी अर्धी घटका युगासमान वाटते. परीक्षेनंतर लाभणारा सुखाचा काळ डोळ्यासमोर असतो. पण चंद्रकोर पुनः पुनः झांकून दृष्टिआड करणाऱ्या एकाद्या विरल मेघपटलाप्रमाणें तो प्रश्न त्यांच्या आड येत असतो. बोटांचे सांधे दुखूं लागलेले असतात, रोज सहा तास लिहून लेखन-साहित्याचा कंटाळा आलेला असतो, अभ्यासाला मन विटलेलें असतें, आणि चार दिवस सारखा डोळ्यापुढें राहिलेला परीक्षेच्या मंडपाचा देखावा दृष्टीला असह्य झालेला असतो. आतां अर्ध्या घटकेनें हें सारें संपणार अशी आशा मनाला सुखवीत असते, तर उलट ही अर्धी घटका-हा भोग भोगल्यावांचून गत्यंतर नाही, हा विचार मनाला जाचत असतो. ”

सहजरम्य संवाद

परीक्षा आटोपली. नंतर निर्मला व अविनाश समुद्रकांठावर बेलत बसलीं होतीं. तेव्हांचा त्यांचा संवाद किती सहज व समयोचित आहे, पहाः—“...विशेष बडें गिन्हार्ईक भेटल्यामुळें आपण त्यासाठीं अगदीं खास चांगला माल निवडून काढीत आहोंत असा बहाणा करून, शेवटीं एक नारळ पसंत करून, नारळविक्यानें डाव्या हातांत उभा धरला व उजव्या हातांतील सुन्यानें त्याच्या कोंवळ्या कवचाचीं शकलें उडविण्यास प्रारंभ केला.

त्याच्याकडे पहात निर्मला म्हणाली, ‘ आमचे परीक्षकहि आतां आमची अशीच कत्तल करणार, नाही ? ’

‘ हो, अन् नारळाच्या पाण्याप्रमाणें मधुर लिहिणं एखाद्या पेपरमव्यें त्यांना सांपडलं तर त्याचा आस्वाद घेण्याइतका रसिकपणा त्यांनीं दाखविला तर नशीबच म्हणायचं ! ’

स्त्री-मनाचें चित्रण

तरुण मुलींच्या मनांत शिरण्याचें फडक्यांचें कसब असामान्य आहे. प्रणयभंग झालेल्या नायिकेसंबंधीं तिच्या मैत्रिणी कशा कुजबुजतात हें त्यांनीं ‘ समरभूमीं ’त पुढीलप्रमाणें दाखविलें आहे.

‘ काल तिच्या घरीं जाऊन मी तिला विचारलं, सिनेमाला येतेस कां, तर म्हणाली, नको. मग म्हटलं, फिरायलां जाऊं, तरी म्हणे नकोच. ’

‘ स्वारी बदलली आहे खास. काय झालं आहे कुणास ठाऊक ? ’

‘ हृदय तपासून पहायला पाहिजे बाईसाहेबांचं. ’

‘ खरंच ग खरंच ! मला वाटतं, तेंच चोरीला गेलं असावं. ’

‘ अग चल, तुझं आपलं कांहीं तरीच. तिचं हृदय चोरीस जायला ती कांहीं तुझ्यासारखी सुटीत मुंबईला गेली नव्हती. ’

‘ पहा पहा हिची अकल ! जशा कांहीं हृदयाच्या चोऱ्या मुंबईसच होतात अन् इतर कुठें होत नाहीत. ’

‘ मग तुझं म्हणणं काय, बकुलवाडीच्या एखाद्या शेतकऱ्यावर आपल्या शोभनेचं मन जडलं आहे ? ’

‘ शेतकरी असेल नाहीं तर एखादा हरिजन असेल. नाहीं तरी हरिजनांच्या उद्धाराचा हा काळ आहेच कीं नाहीं ? ’

आणि मग पक्ष्यांनीं किलविल करून सुस्वर काढावेत त्याप्रमाणें त्या विद्यार्थिनींच्या घोळक्यांतून मनसोक्त हास्याचे ध्वनी उठत, आणि ते ऐकून आजूबाजूचे विद्यार्थी चंचलें ‘ आहे बुवा ’ असं एकमेकांत म्हणत, तेव्हां त्या सगळ्याजणी बागेतलं तें ठिकाण सोडून आपल्या विश्रांतीच्या खोली-कडे धांवत जात. त्यावेळीं मग एखादीची वहाण पायांतून निसट्टे, एखा-

दीचा पदर फुलझाडाला अडके, आणि एखादीच्या हातांतलीं पुस्तकं निस-
टून खालीं वाळूवर पडत. ”

हर्षोत्फुल्ल नायिका कशी वागते हे ‘ जादूगार ’मध्ये फडके यांनीं
बारकाईनें वर्णिलें आहे. त्या कादंबरीची नायिका इंदुमती—“ कॉलेज
सुटल्यानंतर वर्गांतून बाहेर पडून जों त्या भव्य दगडी इमारतीच्या पायऱ्या
उतरुं लागली, तोंच समोरून समुद्राच्या पाण्यानें जड व ओलसर झालेला
वाऱ्याचा झोट जोरानें आला व त्यामुळें तिच्या साडीचा पदर एकदम
उडाला. वाऱ्याच्या त्या धिटाईचें जणूं काय कौतुक करण्यासाठींच, आपल्या
सुंदर भुंवया उंच करून मंदस्मित करीत इंदुमतीनें पदर सांवरला, आणि
दुपारच्या ऐन उन्हांत तळपणाऱ्या समुद्राकडे क्षणभर दृष्टि टाकून ती
पुनः पायऱ्या उतरुं लागली. ”

शब्दांच्या शिल्पकृति

इंदुमतीचें शब्द-चित्र फडके यांनीं किती कोरीव व मोहक काढलें आहे
पहाः—“ नेहमींच मोहक दिसणाऱ्या इंदुमतीच्या चेहऱ्यावर यावेळीं
दंभविंदूनीं धुतलेल्या पुष्पाप्रमाणें विलक्षण टवटवी आलेली दिसत होती.
विस्मयानें प्रश्न विचारल्यावर कांहीं वेळ तिचें तोंड तसेंच उघडें राहून
पालवीतून डोकावणाऱ्या कुंदकळ्यांप्रमाणें तिचे दांत दिसत होते, आणि
दोन्ही नाकपुड्या किंचित् प्रसरण पावून वायुलहरींनीं थरारणाऱ्या गुला-
बाच्या पाकळ्यांसारख्या भासत होत्या. तिच्या नेत्रांच्या नेहमींच्या तेजांत
एक प्रकारच्या लाडिकपणाचें मार्दव मिसळल्यासारखें दिसत होतें, आणि
तिच्या भुंवयांत नागिणीची मोहक वक्रता आणि चपलता आणि पुष्पवेलीचा
नाजुकपणा एकत्र सांठविल्यासारखें वाटत होतें. ”

इंदुमतीच्या ‘ धनुष्यकृति भुंवयांची चंचल क्रीडा ’ तर पुनः पुनः
फडके हौसेनें रंगवितात. तशीच दुसरी मोहक मूर्ति शोभनेची. ‘ समरभूमी’-
ची ही नायिका कशी उभी होती याची कल्पना पुढील वर्णनावरून
कोणाला येणार नाही ? “ ऐन तिसऱ्या प्रहरच्या पूर्ण प्रकाशांत शोभना
स्वरोखरच एखादा चित्रासारखी शोभत होती. ती तांबड्या किनारीचं

कादंबरीकार

अनुक्रम ४२२९

दिभाग का.वा.

क्रमांक १९९१

ना. दि. ३-२-९१

साधंच काळ पातळ नेसली होती, पण तें तिला किती खुलून दिसत होतं! डाव्या हाताचा पंजा कमरेवर टेकून उभं राहण्याच्या तिच्या ठराविक लकवीप्रमाणें ती यावेळीं उभी होती आणि आपल्या माझांशीं बोलतां बोलतां त्यांना कसला तरी प्रश्न विचारतांना उजव्या हाताचीं बोटां हनुवटी-खालीं लावून ती त्यांच्याकडे पहात होती. अशा वेळीं तिच्या मुद्रेवर एक विलक्षण मधुर भाव खेळत असे, व तिचे कांहीसे पिंगल वर्णाचे टपोरे डोळे पहाणाराला अधिकच टपोरे वाटत.”

‘स्त्री-सौंदर्याचे कारागीर’ म्हणून फडके विख्यात असले, तरी पुरुष-पात्रांचें चित्रणहि त्यांना साधतें. तसे प्रसंग कमी एवढेंच. ‘अटकेपार’-मधील नायकाची सांगोपांग मूर्ति पहा—“त्याची शरीरयष्टि उचट, मजबूत आणि बांधेसूद होती, व पावलें टाकण्याची त्याची लकव पहातांच त्याच्या स्वभावांतला दृढनिश्चय, साहसप्रियता आणि महत्वाकांक्षा कोणीहि ओळखली असती. त्याचे कपडे साधे होते, पण त्याच्या अंगावर सफाईनें बसल्यामुळें शोभत होते. दोन दिवसांच्या मुक्कामानें तांबूस झालेल्या त्याच्या धोतराचा कसलेला काचा त्याच्या कमरेपासून एकेका टांचेपर्यंत तंग राहून शोभत होता, आणि अंगांतल्या शिकारी थाटाच्या गरम कोटाचे फुगीर खिसे कमरेच्या दोन्ही बाजूंस डौलानें झुलत होते. कोटाची कॉलर मानेच्या दोन्ही बाजूंनीं अशा ऐटीनें खालीं उतरून पहिल्या गुंडविर पांचली होती कीं, जणू आपल्या अंगाखालच्या पराक्रमी छातीचा आणि प्रेमळ हृदयाचा त्यानें अभिमान धरला होता.”

रंगभूमीचा भास

एकाद्या कला-प्रदर्शनांत निरनिराळ्या मूर्ति व पुतळे जसे आपण डोळे भरून पाहतो, तशीं सुस्पष्ट शब्द-चित्रें फडके यांच्या कथा-सृष्टींत किती तरी दिसतात. एकाद्या विशिष्ट प्रसंगीं, विशिष्ट मनोवृत्तींतील व्यक्ति कशी वागत असेल, हें दुर्बिणीप्रमाणें प्रतिभेनें टिपून फडके बहारीनें रंगवितात. “दौलत” मधील नायिका निर्मला एका प्रसंगांत कशी चित्रित केली आहे पहा—“त्यावेळीं तिनें डाव्या हातांत कप धरला होता व उजव्या हातां-

तील चमचा ती कपांत उगीचच हलकें हलकें फिरवीत होती. तिच्या मन-गटावरील सोन्याच्या साध्या वांगड्या हालल्यामुळें दिव्याचा प्रकाश त्यांवर पुनः चमकला.”

निर्मलेची एक मैत्रीण काय करीत होती व निर्मला आलेली पाहतांच ती काय म्हणाली, तें पहा.—“ दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं निर्मला कमळकडे गेली तेव्हां कमळ आरशापुढें बसून केस विंचरीत होती. निर्मलेला पाहतांच डाव्या हाताच्या मुठींत धरलेला केशभार आणि उजव्या हातांतील फणी तशीच ठेवून हंसत, व डोळे विस्फारून आणि ओठ चंबूसारखे करून आश्चर्य दाखवीत ती उद्गारली, “ ओहो ! सूर्य इकडे कुठें उगवला !— वैस. येवढं केस विंचरणं पुरं करूं ना ? ”

“ हो, हो. सावकाश.” खालीं सतरंजीवर बसत निर्मला म्हणाली.”

हें सूक्ष्म व सहज वर्णन वाचलें म्हणजे रसिक वाचकाच्या डोळ्यापुढें रंग-भूमीवर चाललेला एकादा प्रवेशच उभा राहत नाही काय ?

आणखी एक शब्द-शिल्प. प्रवासांतील चंचला राजभाऊकडे येत आहे याचें वर्णन कसें केलें आहे तें वाचा. “ चंचला दाराआड होती. ती पुढें सरकली. तिनं आपला पदर नीट ओढून घेतला, केस दोन्ही कानांवर दाबले आणि ती मंद गतीनं पावलं टाकीत पुढें आली.

सोन्याच्या चौकटींत बसवलेलं एखादं सुंदर चित्रच आपल्याकडे सरकत आल्यासारखं राजाला वाटलं.”

वात्सल्याचा शिडकाव

युव-युवतींचें प्रेम हा फडक्यांचा खास विषय. पण त्याला उठाव देण्या-पुरता वात्सल्य व करुण या रसांचाहि शिडकाव फडके हलक्या हातानें करतात. ‘ दौलत ’ मधील छोट्या अकल्पितेचा खेळकरपणा पहा—

“ अकल्पिता आली ती सरळ निर्मलेच्या मांडीवर जाऊन एखाद्या हक्काच्या जागेवर बसवें त्याप्रमाणें बसली व तिची हनुवटी उजव्या हातानें आपल्याकडे वळवीत म्हणाली, “ ताई ! मी आंग धुवायच्या वेलेश मुलीच लल्ले नाहीं.”

“ खलं ? ” तिचा चटकन मुका घेऊन निर्मलेनें कौतुक केलें.

“ आतां तूं मला खाऊ देनाल आहेस ना ? ”

“ हो, हो ! आतां आपन बाजालांत जाऊं अन् खाऊ, खेल खूपखूप आनूं. तूं येनाल आहेस ना माझ्याबलोवल ? ”

निर्मलेच्या त्या बोलण्यानें अकल्पितेला इतका आनंद झाला कीं, कांहीं बोलून उत्तर देणें तिला जणुं अप्रशस्त वाटलें. तिनें नुसती आनंदानें मान हालविली व निर्मलेच्या कुशींत सरकून व तिच्या वक्षःस्थलावर डोकें टेंकून तिच्या हातांतील सोनेरी विलवराशीं ती खेळूं लागली !!

मानसशास्त्रीय चिकित्सा

एकाच माणसाच्या अंतःकरणांत दोन मनाचा झगडा कसा चालतो हें रंगवितांना फडके लिहितात—“ वात्सल्य बोलण्या शब्दांत म्हणालें,

“ या पोरीला तूं प्राणाहून प्यार समजतोस, आणि तिची जन्मगांठ घालायच्या वेळेस तिला कशापासून सुख आहे तें विचारीत नाहीस ? ”

पण कीर्तीची हांव धोग्या स्वरांत म्हणाली,

“ मूर्ख आहेस, या चिमुरड्या पोरीची लहर कसली चालू देतोस ? सद्यद काय वाईट आहे ? आणि तो तिला नापसंत असला तरी कुळाचा मोठेपणा तुला वाढवायचा आहे कीं नाही ? ”

परदेशाहून स्वदेशीं येणाऱ्या माणसांच्या मनाची धांदल व उत्कंठा आगबोटीवरून उतरतांना किती व कशी होते याचें शब्द-चित्र “दौलत”-मध्ये पुढीलप्रमाणें रेखाटलें आहे. “ दक्षिण आफ्रिकेहून आलेली मेल-बोट धक्क्याला नुकतीच लागली असल्यामुळें बंदरावर जिकडे तिकडे एकच गर्दी उसळली होती. दोन मैत्रिणी एकत्र याव्या व एकीला आपलें मूल कौतुकानें घ्यावयाचीं व दुसरीला तें तितक्याच कौतुकानें घ्यावयाची घाई व्हावी, त्याप्रमाणें ती बोट व बंदराची जमीन यांची अवस्था झाली होती. अथवा एकीच्या कडेवरून झांप टाकून दुसरीच्या खांद्यावर जाणाऱ्या मुलाप्रमाणें बोटींतल्या उतारुंची स्थिती झालेली दिसत होती, असें म्हणणें कदाचित् अधिक यथार्थ ठरेल. बोटीवरचें आयुष्य संपतांच तिसऱ्या दर्ज्याचे उतारू वर येऊन कठड्याशीं सर्वांची सरमिसळ झाली होती, आणि दौलत व दारिद्र्य यांचे खांद्याला खांदे घासले जात होते.

ऐहिक आयुष्यांतून उठून जातांनाहि साऱ्यांचे दर्जे निपटून समान व्हावयाचे आहेत, याचें त्या देखाव्याकडे पाहून स्मरण होण्यासारखें होतें.”

अलंकारांचा समर्पक वापर

भाषेच्या अलंकारांची दौलत फडके हे ‘अटकेपार’मध्ये मुठी भरभरून उधळीत आहेत. विरहानें होरपळलेल्या नायिकेला तिचा प्रियकर भेटला तेव्हांचें वर्णन पहाः—“ ज्या रूपसंपन्न तरुणानें तिच्या खड्याचा चाप परत आणून दिला होता, त्याची हास्यवदन मूर्ति तिच्या अंतश्चक्षुंपुढें स्पष्ट उभी राहिली, आणि ती पाहतांच तिचें सर्वांग एका विलक्षण सुखकारक संवेदनेनें पुलकित झालें. जणूं प्रखर अग्निवृष्टि संपून अमृततुल्य धारांची एकदम वृष्टि झाली. जणूं रुक्ष वाळवंटांतला कष्टदायक प्रवास संपून नंदनवनाच्या सीमेवरील पुष्पवाटिकेंत तिचें पाऊल पडलें. जणूं ग्रीष्म ऋतूंतल्या सूर्य-संतापानें विव्हल झालेल्या तिच्या सुकुमार देहावर कोणी हलक्या हातानें चंदनाची सुगंधी उटी घातली ! ”

उलट, नायकाच्या कार्नी नायिकेच्या हास्याची लहर आली, तर त्याला वाटलें, “ हसण्याची लकेर नव्हे, स्वर्ग-संगिताची ती तानच होतीसैं त्याला भासलें. स्फटिकासारखी जलधारा पायऱ्यापायऱ्यांवरून उड्या घेत असतां तिच्या लाडिक नृत्याचाच जणूं ध्वनि निघाला. जणूं टपोरे मोती सरांतून ओघळून टपटप पडले. कोवळें तारुण्य आणि रसाळ कंठमाधुरी यांच्या मिलाफाचे बुंदच जणूं मोहोळांतून मधाचे थेंब टिबकावे तसे टिबकले.”

आणखी कांहीं समर्पक व सुंदर उपमा पहा—

“ ऐन घाटमाथ्यावर अतिवृष्टींत सांपडलेलीं गुरख्यांचीं पोरें चिंब भिजून जाऊन कुडकुडूं लागवीं तशा त्याच्या त्या असमंजस कल्पना कुडकुडूं लागल्या व त्यांना आपल्या अंतःकरणांत निवान्याची जागा देतां देतां त्यांची त्रेधा उडाली. ”

“ टेवलावरील घंटा त्यानें इतकी निर्दयपणें दाबलीं कीं, कसाबाच्या पहिल्या स्पर्शाबरोबर मेंढरानें व्य आँ S S S असा लांबलचक विलाप काढावा त्याप्रमाणें घंटेंतून ‘घर्र रं रं S S S’ असा गुदमरलेला आवाज कित्ती वेळ तरी निघत होता. ”

“ फुलझाडांच्या ताटव्यांत एखाद्या उधळलेल्या बैलाचें पाऊल पडतांच तोंपर्यंत त्या ताटव्यांत असूनहि रंग-सादृश्यामुळें नजरेस न आलेलीं कितीक फुलपांखरें पंखांची मनोहर उघडझाप करीत उठलेलीं दिसावीत तसे त्याच्या मनाचें झालें.”

सुविचारांचें सूचन

आनंद-केवळ आनंद-हें जरी फडके यांनीं आपल्या कलेचें ध्येय मानलें असलें आणि एकाद्या तत्त्वाचा बोध केलेंमार्फत करणें हें जरी त्यांना अनावश्यक वाटलें; तरी त्यांच्या नजरेचा पहारा चुकवून, केव्हां केव्हां, कोठें कोठें, कांहीं कांहीं विचारांचा प्रवेश त्यांच्या कादंबऱ्यांत होतोच. “दौलत” या कादंबरींत भय्यासाहेब वकिलांच्या द्रव्यदृष्टींत कसे अंजन पडलें हें सांगतांना फडके म्हणतात,

“ चंद्रदर्शनानें कमलिनी फुलावी त्याप्रमाणें अविनाशाच्या बोलण्या-चालण्यानें निर्मलेचें हृदय पुलकित झाल्याचा प्रत्यय तिच्या मुद्रेवर कसा मिळतो तें शोधण्यांत त्यांना गंमत वाटत होती. लोकांच्या दौलतीपेक्षां लोकांच्या अंतःकरणाची सूक्ष्म हालचाल पहावयाची त्यांना आतां गोडी लागली होती आणि लोकांना सुखी करावयाचें असेल तर दौलत ओतून नव्हे, तर अंतःकरणाच्या समाधानाची जी एक दौलत प्रत्येकाजवळ असते तिच्यांत भर घालूनच केलें पाहिजे ही समज त्यांना आली होती. ”

यशाचें बीज

‘प्रवासी’ पासून फडक्यांनीं राजकीय कादंबऱ्या लिहावयास सुरुवात केली असें मानलें जातें. पण खऱ्या अर्थानें त्यांची कोणतीच कादंबरी राजकीय नाही. राजकारणाची किनार कादंबरीच्या शालूला ते जोडूं लागले इतकेंच. श्रीमंत तरुणांचा शहरी शृंगार हाच ‘एको रसः’ त्यांच्या सर्व कादंबऱ्यांत आहे. पात्रांची व स्थलांचीं नांवे तेवढीं बदललेलीं, पण तेंच वातावरण, तेच प्रसंग, त्याच क्रिया व तोच रस असा सर्वत्र थाट आहे. एका कादंबरीचें नांव ‘समरभूमि’, पण खरोखर आहे ती स्मर-भूमिच ! प्रणय-वर्णनाच्या पुष्पहारांत राजकीय वृत्तांतांची

कात्रणें मधूनमधून हिरव्या पानासारखीं गुंफलेलीं आहेत. तीं वगळून वाचक मुख्य कथाभाग वाचात जातो. तो इतका मोहक असतो आणि त्याची भाषा इतकी मृदु, लयबद्ध व समतोल असते कीं, त्यामुळें फडक्यांच्या कादंबरीचें वाचन म्हणजे हिरवळीच्या हिरव्यागार गालिच्यांवर लोळणें किंवा मऊ मऊ बर्फावरून खेळणें अथवा रेशमाच्या लुसलुशीत पाय-घड्यावरून चालणेंच वाटतें. रुक्षता, पुनरुक्ति, पालहाळ किंवा अव्यवस्था या दोषांचे कांटेकुटे कुठेंच बोचावयाचे नाहींत. मोहोरांचा मत्त गंध दरवळत आहे, कोकिलाचे मादक कूजन चालू आहे, पानांची शीतल छाया सर्वत्र पसरलेली आहे व फळें मधुर रसानें ओथंबलेलीं आहेत—अशा डेरेदार आम्रवृक्षाचीच उपमा फडक्यांच्या कादंबरी-वाङ्मयाला द्यावीशी वाटते.

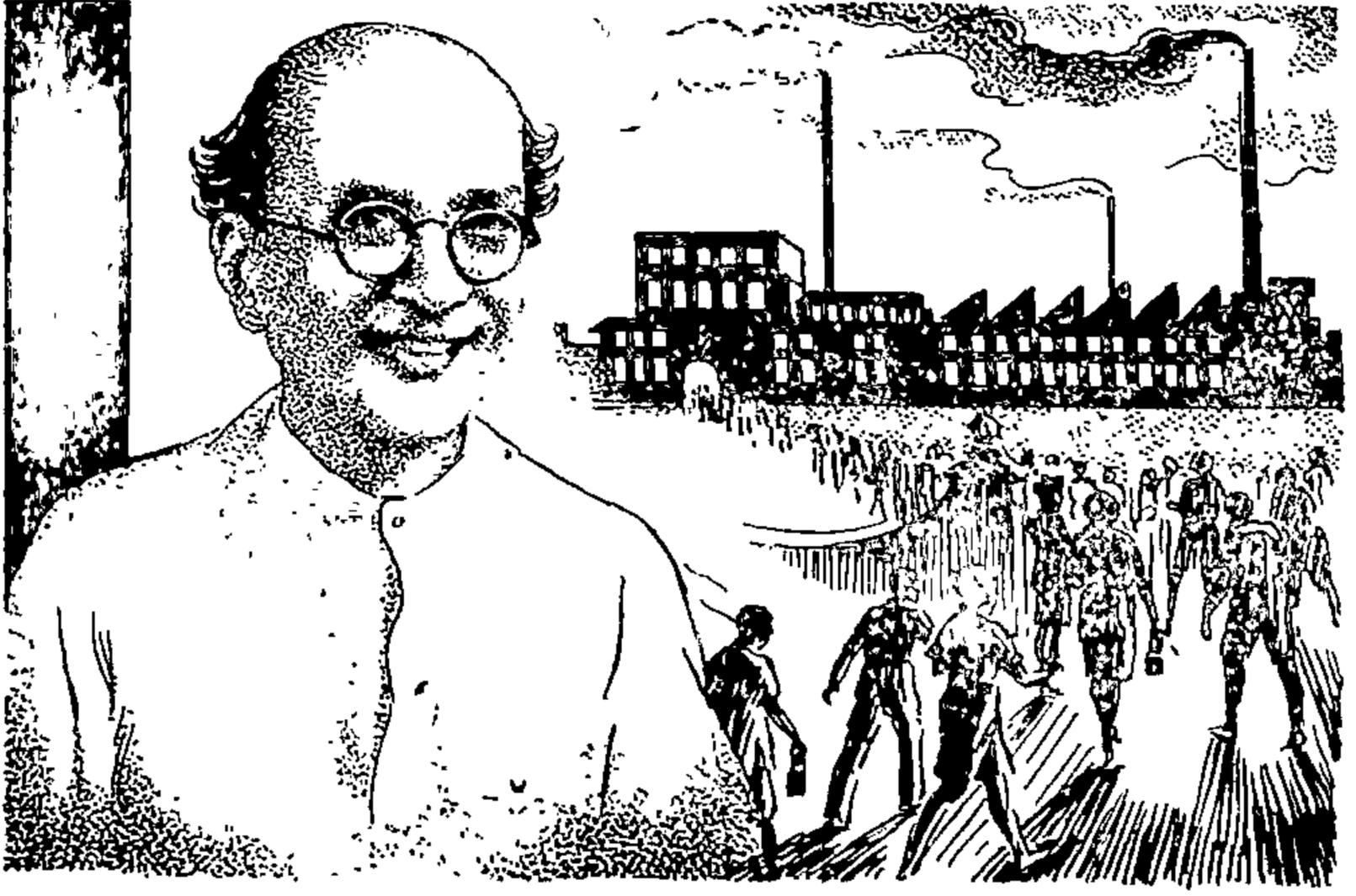
अभ्यासाच्या वाटा

- (१) प्रा. ना. सी. फडके यांच्या मते ललित लेखनाचा प्रधान हेतु कोणता
- (२) शाळेंतल व कॉलेजमधील प्रा. फडके यांचें जीवन याविषयीं तुम्हांस काय माहिती आहे ? अनेक ठिकाणीं त्यांना आपल्या नोकरीसाठीं जावें लागलें याचा लेखनाच्या दृष्टीनें कोणता उपयोग झाला ?
- (३) ' प्रतिभा-साधन ' या पुस्तकांत कोणत्या विषयाचें विवेचन केलें आहे ? त्या पुस्तकांवरून विशेष असें तुम्हांस काय माहित आहे ?
- (४) ' स्त्री-सौंदर्याचे कारागीर ' असें प्रा. फडके यांस कां म्हणतात ?
- (५) प्रा. फडके यांच्या वर्णन-शैलीचीं वैशिष्ट्यें कोणतीं ? उदाहरणांसह द्या.
- (६) ' जीवंत स्वभावचित्रें काढण्याचें सामर्थ्य प्रा. फडके यांच्या लेखणांत आहे '—चर्चा करा.
- (७) प्रा. फडके यांच्या कादंबऱ्यांपैकीं प्रमुख कादंबऱ्यांचीं नांवें लिहा. त्यापैकीं तुम्हांस कोणती आवडते तें कारणांसह लिहा.

अधिक अभ्यास

दौलत—ना. सी. फडके

प्रो. फडके, चरित्र आणि वाङ्मय—मा. का. देशपांडे

भा. वि. वरेरकर : : : ४

श्री. न. चिं. केळकर म्हणजे चिकित्सक टीकाकार. त्यांनीं हि मुक्तकंठानें प्रशंसा करावी अशी कादंबरी श्री. भा. वि. ऊर्फ मामासाहेब वरेरकर यांनीं १९२८ सालीं लिहिली. या कादंबरीचा मोठा इतिहास आहे आणि तोहि फार गमतीचा आहे. ' गतभर्तृका पुणें ' या टोपण नांवानें वरेरकरांनीं ही कादंबरी प्रसिद्ध केली. त्यांचें हें सौंग इतकें बेमालूम वठलें कीं, त्यामुळें केळकरहि पुरे फसले. पुण्यांतील कोणी एक विधवा आपली करुण कहाणी या पुस्तकांत लिहीत आहे अशी समजूत केळकरांची झाली. आणि त्यांनीं पुस्तक वाचून खालीं ठेवतांच मोकळ्या मनानें असा अभिप्राय दिला कीं, ' दोनतीन पानें उलटण्यापूर्वींच माझें मन पुस्तकानें इतकें ओढून घेतलें कीं, सर्व काम टाकून मीं तें ५॥ वाजेपर्यंत वाचून संपविलें.

मी खरोखर सांगतों कीं, इतकी सरळ व उदात्त अशी सामाजिक गोष्ट मी फार वर्षांत वाचली नाही. वर्णित चरित्र प्रत्यक्ष संसारांत घडून येण्या-इतकें साधें व संभाव्य; पण गोष्टीच्या दृष्टीनेंही अत्यंत सुरस असेंच आहे. पुस्तक वाचीत असतां डोळ्यांतून कितीतरी पाणी गेलें असेल ! पूर्वी ह. ना. आपटे यांची 'पण लक्षांत कोण घेतो?' ही कादंबरी 'करमणुकी'-तून प्रसिद्ध होत असतांना विद्यार्थिदशेंत मी वाचली, व त्यानंतर आज ही. पण आपट्यांच्या त्या कादंबरीपेक्षां ही कादंबरी मला अधिक चटकदार वाटली. "साहित्यसम्राटाच्या या मानपत्रापेक्षां अधिक मोठी शिफारस ती काय असूं शकणार ?

पहिल्या वर्गातील कादंबरी

"भाषा निदान आपटे यांच्या भाषेसारखी आहे" ही केळकरांनीं केलेली प्रशंसा वरेरकरांना किती भूषणावह आहे ! याच्याहि पुढें जाऊन केळकर लिहितात, "आपट्यांच्या कादंबऱ्यांत पाल्हाळ असे, पण या कादंबरींत आटोपशीरपणा फार साधल्यामुळें थोडक्यांत उत्कृष्ट परिणाम होतो. पृष्ठ १३९ वरील चार ओळी वाचतांच 'शाबास' असे उद्गार माझ्या तोंडानें आपोआप उच्चारले. भाषेंत साधेपणा, प्रसाद व ठसठशीतपणा किती वाटला म्हणून सांगूं ? ग्रंथकार स्त्री म्हणून जेन आस्टिनची आठवण झाली. स्वभावचित्रें उत्कृष्ट साधलीं आहेत. काका, ताई, चंदु-सर्वच पात्रें कशीं रेखीव आहेत ! सावत्र आई, सावत्र लेकर यांचे संबंध उलटसुलट कितीतरी कुशलतेनें रंगविले आहेत.....ग्रंथकर्त्रीच्या वाङ्मय-नैपुण्यामुळें मी तरी तिला पहिल्या वर्गांत वसविण्यास तयार होईन."

या कादंबरीचें नांव 'विधवा कुमारी.'

टीकेचे विषय

अशी पहिल्या वर्गांत वसण्यासारखी ललित कादंबरी निर्माण करणारे वरेरकर नाट्यसृष्टींतहि मानाचें स्थान मिळवून वसलेले आहेत. हरिभाऊ

आपस्यांची केवळ वरगुती भाषाच त्यांनी उचलली आहे असें नव्हे; तर आपली कला लोक-जागृतीसाठी वापरण्याचा त्यांचा गुणहि वरेरकरांनी घेतला आहे. अर्थात कलेच्या दृष्टीने आपटे हे वरेरकरांपेक्षा किती तरी उंच-सर्वच मराठी कादंबरीकारांच्या शिरोभागी शोभणारे ! पण आपस्यांपेक्षा वरेरकर नाट्यलेखनांत अधिक वशस्वी झाले आहेत. पौराणिक, ऐतिहासिक, सामाजिक-अशी जेवढी म्हणून नाट्य-विषयांची मराठींत स्थित्यंतरे झालीं आणि संगीत, गद्य, एकप्रवेशी इत्यादि नाट्य-तंत्राचीं जीं विविध स्वरूपे बदलत गेलीं; त्या सर्वांचे प्रतिबिंब वरेरकरांच्या नाट्यसृष्टींत पहावयास मिळते. ' सोन्याचा कळस ' हे त्यांचे एक गाजलेले नाटक आहे. त्याच्या कथानकावरच आधारलेली ' धांवता-धोटा ' ही त्यांची कादंबरीहि लोकप्रिय झाली. हरिभाऊंच्या सामाजिक कादंबऱ्यांचे क्षेत्र सामान्यतः पुण्यांतील पांढरपेशा स्त्रीवर्ग हे असे; पण वरेरकरांना पांढरपेशांचा अगदीं तिटकारा -आणि त्यांतहि पुणे म्हटले कीं, त्यांचे पित्त भडकलेच. किंबहुना थोड्या विनोदाने असे म्हणतां येईल कीं, पुणे, पांढरपेशा, पदवीधर व पुरुषवर्ग हा चतुर्विध 'प' कार समाजावर अपकार करणारा आहे अशीच भावना त्यांना जडलेली आहे ! तो एक त्यांचा मनोगंडच होऊन बसला आहे. या चतुष्टयावर ते दांतओंठ खाऊन तुटून पडतात. कोंकणचा कैवार व अबलांचा उद्धार हीं त्यांच्या तळमळीचीं स्फूर्तिस्थाने होत. कोंकणांत त्यांचे पूर्व-आयुष्य गेल्यामुळे त्याचा जसा त्यांना अभिमान आहे, तसाच, त्यांचे उत्तर आयुष्य मुंबईत जात असल्यामुळे तेथील कामगारांविषयी त्यांना मोठा जिव्हाळा वाटतो. पुरुषशाहीविरुद्ध त्यांची लेखणी जितकी कडाडून उठते, तितकीच भांडवलशाहीवर ती तेषाने चाबूक उडविते.

चौफेर कथा-लेखन

जन्म, शिक्षण व नोकरी या तिन्ही नात्यांनी वरेरकरांचा कोंकणाशी घनिष्ट संबंध आला आहे. १८८३ साली चिपळूण येथे त्यांचा जन्म झाला. मालवण, दापोली व रत्नागिरी येथे त्यांचे शिक्षण झाले. विद्येच्या मुलखांत त्यांना दूरदूरच्या मजला मारतां आल्या नाहींत. दुय्यम शिक्षणा-

वरच त्यांना आपली तहान भागवावी लागली. मॅट्रिक होण्यापूर्वीच पोस्ट-खात्यांत नोकरी धरली. पुढें ती सोडून ते मुंबईस आले. नाटकाचा छंद त्यांना लहानपणापासून होता. १९०७ सालीं त्यांनीं 'कुंजविहारी' हें नाटक रचलें. तेव्हांपासून आतांपर्यंत सतत ४५ वर्षे मामांची लेखणी अखंड चालू आहे. सत्तरीच्या घरात पौंचले, तरी रहस्यकथेसारखें तरुणांचें वाङ्मय ते लिहित आहेत. नाटके व कादंबऱ्या याप्रमाणेंच लघुकथा व पटकथा यांचेंहि पीक त्यांनीं विपुल प्रमाणांत काढलें आहे.

शरद्बाबूचा अवतार

आणखीहि एक चिरस्मरणीय कार्य त्यांनीं करून ठेवलें आहे. तें म्हणजे शरद्बाबूंच्या कथासृष्टीचें मराठींत अवतरण. खरोखर वंगभूमीतील ही गंगाच वरेकरांच्या भगीरथ प्रयत्नामुळें मराठीच्या मुलखांत वाहू लागली. डॉ. शरच्चंद्र चतर्जी म्हणजे बंगालीमधील मूर्धाभिषिक्त कथा-सम्राटच. उभ्या भरतवर्षांत त्यांच्या तोडीचे कथाकार विरळा. जसें डॉ. रवीन्द्रनाथ टागोर, तसेंच डॉ. शरच्चंद्र चतर्जी हे अद्वितीय लेखक. बंगालच्या या 'रवि-चंद्रांना' जागतिक कीर्ति लाभली आहे. काव्यक्षेत्रांत रवींद्रांचें स्थान जितकें उंच, तितकेंच कथाक्षेत्रांत शरद्बाबूंचें. एक ध्येयवादाची गगनभरारी मारणारा, तर दुसरा वास्तवतेच्या भूमीवरून कलेची गंगा वाहविणारा. विप्रदास, भैरवी, बडी दिदी, भारती, इत्यादि शरद्बाबूंच्या कादंबऱ्या जगांतील कोणत्याहि भाषेला हेवा वाटण्यासारख्या आहेत. शरद्बाबूंच्या बहुतेक सर्व कादंबऱ्यांचीं भाषांतरें मराठींत करण्याचें ब्रिक्कट काम वरेकरांनीं आपल्या उतारवयांतहि पार पाडलें याबद्दल महाराष्ट्रीय वाचक-वर्ग त्यांचा कायमचा ऋणी राहिल; एवढेंच नव्हे तर, आपल्यापुढें एक उच्च आदर्श ठेवल्याबद्दल मराठी लेखकवर्गहि त्यांना कृतज्ञ राहिल. वरेकरांच्या चौफेर साहित्यसेवेचा गौरव १९४५ सालीं झाला. त्यावर्षीं धुळें येथें भरलेल्या साहित्य-संमेलनाचें अध्यक्षस्थान त्यांना अर्पण करण्यांत आलें. त्या स्थानाचा सदुपयोग करण्यासाठीं त्यांनीं महाराष्ट्रभर वर्षभर दौरा काढला व जनतेंत साहित्याविषयीं जागृति केली.

यमूच्यापुढे मथू

कादंबरीकार म्हणून वरेरकरांना कीर्ति मिळाली. 'विधवा कुमारीपासून, हरिभाऊंची 'पण लक्षांत कोण घेतो' ही कादंबरी जशी यमूची कहाणी आहे, तसेंच हें मथूचें आत्मचारित्र आहे. यमूसारखाच मथूचाहि बाल-विवाह झालेला, सासरचा जाचहि तसाच; पण यमूपेक्षां मथू पुढच्या काळांतील आणि म्हणून अधिक बंडखोर आहे. स्त्रीशिक्षण, बालविवाह पुनर्विवाह वगैरे सामाजिक सुधारणांचा पुरस्कार आगरकरांच्या आवेशानें या कादंबरींत केलेला आढळतो. विधवांनीं कुंकू कां लावूं नये ? त्यांनीं पुनर्विवाह कां करूं नये ? पुराण कां सांगूं नये ? या प्रश्नांचीं उत्तरे मथूनें आपल्या जळत्या वाणीनें व रोकड्या कृतीनें दिलेलीं आहेत. मथूचे वडील पुराणिक होते. रुढीनें अंध झालेल्या सनातनी म्हाताऱ्याचें प्रतीक म्हणजे मथूचे बाबा. त्याचप्रमाणें तिच्या सासरचे नानासाहेब हेहि सनातनी पक्षाचें नवे पण हीन प्रतीक ते अठरा रुपये पगारावर 'केसरी' कचेरींत, कॅम्पो-झिटरची नोकरी करतात, श्री. खाडिलकरांपेक्षांहि आपण अधिक चांगला अग्रलेख लिहिल्याची थाप ठोकून देतात आणि सामाजिक सुधारणेला यथेच्छ लाखोली वाहतात. टिळकांविषयीं आदर पण केसरीवर राग, हे आपले दोन्ही विकार वरेरकरांनीं नानासाहेबांच्या द्वारे सहज प्रगट केले आहेत.

विधवांना मार्ग दाखविला

मथू अकरा वर्षांची असतांनाच तिचें एका विजवराशीं लग्न करण्यांत आलें. त्याचें वय बावन वर्षांचें होतें. आणि त्याला पहिली मुलगी होती ती तीस वर्षांची. तिची आई आतां मथू झाली; पण तिनेंच मथूचा आई-प्रमाणें सांभाळ केला. पुढच्याच वर्षी मथूला वैधव्य आलें. तिला सासरीं अपशब्दच काय, पण मारहाणहि सोसावी लागली. आई वारली; मथू पोरकी झाली. बाबांनीं दुसरें लग्न केलें; मथू अनाथ झाली. तिचें सासर तुटलें; माहेर खुंटलें. तरी तिची महत्त्वाकांक्षा जबर, तिनें संस्कृत व इंग्रजी शिकण्यास सुरवात केली. ताई व काका यांनीं तिला पाठिंबा दिला. चंदूनेंहि हातभार लावला. मुंबईच्या मिशन स्कूलमध्ये राहून मथूनें मॅट्रिकची परीक्षा

दिली. जगन्नाथ शंकरशेट शिष्यवृत्ती मिळवून ती उत्तीर्ण झाली. चंदूच्या सूचनेवरून तिने एकदां पुराण सांगितलें. त्यांत तिच्या पीडलेल्या आत्म्याचा उमाळा उसळला होता. त्यामुळें लोकांना तें पुराण अलौकिक वाटलें. तिचे निंदकहि स्तुतिपाठक बनले. म्हाताऱ्या वायांना तर तिच्या अंगांत देवीचा संचार झाला असाच भास झाला. पुणें, मुंबई वगैरे ठिकाणीं तिचीं पुराणें झाली. तिचें नांव छापून आलें. त्यामुळें सनातनी समाजानें विरोध सुरू केला. तो तिला असह्य झाला. शेवटीं काकांच्या साहाय्यानें 'स्वदेशाला रामराम' ठोकून ती विलायतेला गेली.

सत्यनिष्ठा व निर्भयता

अशा या कथानकांत हृदय हलविणारे प्रसंग किती तरी आहेत. समाजाचें जबरदस्त दडपण आणि तें झुगारून देऊन वर येण्याची मथूची अनिवार धडपड--हा संघर्ष शेवटपर्यंत वाचकाचें चित्त वेधून घेतो. सत्यकाम जाबालाच्या गोत्रांतील मथू खऱ्याची चाड व खोश्याचा तिटकारा बाळगणारी असते. सत्यांतून निर्माण होणारी निर्भयता तिच्या नसानसांतून रसरसत असले. "प्राण गेला तरी आज मी लग्नाला जाणार नाही" असे निर्धाराचे व कराराचे उद्गार ती धैर्यानें काढते. तिची चौकसबुद्धीहि विलक्षण आहे. "खरे म्हणजे काय ? पुनर्विवाह म्हणजे काय ? ही जनता कोण ?" इत्यादि प्रश्न ती लहान वयांतहि विचारते. 'मला माझ्या स्वतःच्या मताप्रमाणं वागायचं आहे' अशी गर्जना ती करते आणि वागतेहि तशीच.

आईचें स्वभाव-लेखन

त्रिजवराशीं लग्न होण्याच्या वाटाघाटी सुरू झाल्या, तेव्हांपासून मथूचें हृदय पिळवटून निघूं लागलें. तिच्या दुःखांत तिला धीर देणारी, तिच्या पाठीवरून हात फिरविणारी व तिच्या डोळ्यांतील आसर्षे पुसणारी एक काय ती आई. तिचें स्वभाव-लेखन स्पष्ट व जिवंत आहे. त्या दोषी आपलें दुःख एकमेकींत मिसळून कमी करीत होत्या. आईच्या अश्रूनें च

मथूच्या हृदयांतील आग विझत होती. त्या दोघींच्या अश्रु-मीलनामध्ये गंगा-यमुनांचें पावित्र्य हातें. तें प्रगट करतांना बरेरकर लिहितात. “आई पुनः हुंदके देऊन रडू लागली—त्यासरशीं मलाहि रडे कोसळले. आम्ही दोघीहि घटकाभर फुलून फुलून रडत होतो. आसवांत आसवें मिसळलीं जात होती; हुंदक्यांना हुंदक्यांची साथ मिळत होती—आणि धडधडणाऱ्या हृदयांचे ठोके एका आवाजांत पडत होते.”

मुलीच्या दुःखानें दुःखी होणाऱ्या आईचें शब्दचित्र बरेरकरांनीं एके ठिकाणीं इतकें कौशल्यानें काढलें आहे कीं, तें हरिभाऊंनींच रंगविलें आहे असें वाटतें. तें असे, “पोथी गुंडाळून बाबा खोलीबाहेर निघून गेले. आई तशीच बसून राहिली होती. खोलीच्या कोपऱ्यांत समई मिणमिण तेवत होती. आईच्या डोळ्यांतील एक अश्रुबिन्दु माझ्या गालावर पडला. मी उशीवरून डोळे उभडून आईकडे पाहिलें. इतक्यांत आईचीहि नजर माझ्याकडे वळली. आईच्या डोळ्यांतून सारख्या अश्रुधारा चालल्या होत्या. ती रडत नव्हती, एवढेंच. माझी नजर तिच्या नजरेला खिळलेली पहातांच माझ्या मस्तकावर हळूच हात ठेवून ती म्हणाली, “जागी होतीस वाटतं ?”

वर्णन-शैलीचे नमुने

लहान मुलीच्या जीवनांत लग्न म्हणजे आनंदाची केवढी पर्वणी. त्या लग्नसमारंभाचें वर्णन, ‘पण’ मधील यमुना कशी करते हें पूर्वी दिलेंच आहे. आतां मथू कसें करते पहा.

“बनीच्या घरीं लग्नाची मारे ज्ययत तयारी चालली होती. सांडगे-पापड घालण्याच्या गडबडींत बनीहि स्वतः मिसळली होती. मी येत असलेली पहातांच, हातचा पोळूपाट दूर लोटून बनी चटकन् उभी राहिली आणि म्हणाली, “या आजीबाई !” मला मेल्याहून मेल्यासारखें झालें. बनीची आईही कांहीं कमी नव्हती. बनीला दाबण्याच्या मिषानें ती म्हणाली, “बने, वडील माणसांना असं टाकून बोलूं नये.” बनी धांवतच गेली आणि तिनें एक पाट आणून मला बसावयाला दिला. बसावें कीं न

त्रसावें ह्याचा विचार करीत, मी तशीच उभी राहिलें होतें. जमलेली मंडळी माझ्याकडे पाहून आपसांत फिदीफिदी हंसत होती. ”

स्त्री-शिक्षणांतली विधे

लग्नानंतर एका वर्षांत मथूला वैधव्य आलें. तिचें सासरच तुटलें. तिनें शाळेंत जावयास सुरवात केली. त्यावेळीं शिक्षणाच्या मुली थोड्या असत. त्यामुळें त्यांची कुचेषा पुरुषवर्ग करीत असे. तो त्रास आपल्याला किती प्रकारांनीं भोगावा! लागला आणि त्याचा आपल्या मनावर परिणाम काय झाला, हें सांगतांना मथू लिहिते,

“ आम्ही दोघी रस्त्यानें जाऊं लागलों म्हणजे रस्त्यावरील मंडळी आम्हांला पाहून इतके चमत्कारिक उद्गार काढीत कीं, त्यामुळें पुरुषांमदल आम्हांला तिटकारान्च उत्पन्न होत असे. त्या भाषणांत सभ्यतेचा लव-लेशहि नसे—अश्लीलपणाची ती परमावधि होती. सुबुद्ध म्हणवणाऱ्या पुरुषांच्या तोंडून इतकी हलकट भाषा येते तरी कशी ह्याचें मला आश्चर्य वाटे. रस्त्यानें जातांना त्यांनीं आमच्यावर कागदाचे बोळे किंवा खडे मारावें, खांकरावें, खोट्या शिंका काढाव्या—असें नित्य चाललेलें असे. आम्ही रस्त्यानें जातांना वर नजर करून पहातहि नसूं—पण चुकून एकादे वेळीं वर झालीच तर, त्यांनीं डोळे मिचकवण्यास कमी करूं नये. पुरुषजातीचे हे घाणेरडे मासले पाहून मला पुरुषजातीची अगदीं शिसारी येऊं लागली. ”

विधवेचे जिणे

घरांत व घराबाहेर—सर्वत्र मथूला हाल सोसावे लागत होते. त्यावेळीं विधवेचें आयुष्य म्हणजे नरक-यातनचा भोगणें होतें. विधवेची अनुकंपनीय स्थिती वर्णन करतांना मथू म्हणते,

“ विधवेचे जिणे किती चमत्कारिक ! स्त्री असूनही स्त्रीपणाचा अधिकार नाही, कुठें कशावर सत्ता नाही, जबाबदारी पुरुषाची—पण जन्म मात्र नुसता स्त्रीचा ! कुणाच्या आधाराशिवाय गत्यंतर नाही—पण आधार

मात्र कुणाचाच नसतो ! कुठें काडीची सत्ता नाही आणि गुलामगिरी मात्र सर्वांचीच ! कुणी कसेंहि वागवले तरी, तक्रार करायला जागा नाही, मन मोकळे करून कुणाशीं बोलेन म्हटले तर, जिवाळ्याचे कुणीच नाहीत.”

एक नवी समाज-सुधारणा

हा चोहोबाजूनीं होणारा कोंडमारा मोडून टाकण्याचें धैर्य मथूनं दाखविलें. ती सासरच्या कोंडवाड्यांतून बाहेर पडली आणि शाळेंत जाऊ लागली. ही त्यावेळीं एक बंडखोरीच होती. दुसरी बंडखोरी म्हणजे कुंकू लावण्याची. विधवा झाल्यावरहि कुंकू लावण्याचा नवा पायंडा मथूनं पाडला. याचें कारण सांगतांना ती असा युक्तिवाद करतें, “ कुंकू आपलं जन्माचं वैभव आहे. सौभाग्याचा संबंध फक्त मंगळसूत्राशीं आहे. पतीनं मंगळसूत्र बांधलं — त्याच्यामागं तें वाढवलं. कुंकू आपलं हक्काचं आहे, तें कांहीं आपल्याला पतीनं लावलेलं नाही — पतीच्या निधनानंतर तें काढून टाकण्याचा आपणाला मुळींच अधिकार नाही. आम्ही विधवा कुंकू लावीत नाहीं हा — माझ्या मते शास्त्राचार नसून अनाचार आहे. ”

केशवपन, पुनर्विवाह, प्रेमविवाह यांच्याइतकी क्रांति करणारा कांहीं हा कुंकूचा विषय नाही. पण त्याचाहि तितक्याच तीव्रतेने प्रचार वरेरकर करतात.

मनःस्थितीचें चित्र

मथूचें संस्कृतचें शिक्षण सखोल झालें होतें. तिच्यापुढें वैधव्याचें रखरखीत वाळवंट पसरलें होतें. त्यांत त्या शिक्षणानें कांहीं शीतल झरे उत्पन्न करतां येतात कां हें पहावें, म्हणून चंदूनें तिला पुराण सांगण्यास सुचविलें. तिनेंहि तें मान्य केलें. पुराणिकबुवाचा थाट जमला. “ या मथूशास्त्री ” असें म्हणून काकांनीं प्रोत्साहन दिलें. वक्तृत्वाचा तो पहिला प्रसंग. त्यावेळीं मथूचीं स्थिती काय झाली याचें चित्र वरेरकरांनीं फार बारकाईनें रेखाटलें आहे. मथू म्हणते, “ माझ्या उरांत धडकी भरली — पाय लटलट कापूं लागले. कशीबशी जाऊन मी व्यासपीठावर बसले आणि

“ स जयति सिन्दुर्वदनः ” म्हणून बाबांप्रमाणें पुराणाला सुरवात केली, बाबा संहिता वाचून नुसता श्लोकाचा अर्थ सांगत असत—पण मी अर्थ सांगूं लागलें असतां, त्याचा विस्तार मला आपोआप सुचूं लागला. मी स्पर्शीकरण करूं लागले—आणि त्यामुळं, पुराण अगदीं रंगांत आलें. सर्वोना तो प्रकार जसा अगदीं नवीन होता तसा मलाही नवीनच होता—पण मला तो कसा सुचला हें माझें मलाच कळलें नाहीं. ती पुरज्जन राजाची कथा होती—सांगतां सांगतां मला नवीन नवीन व्याख्या आपोआप सुचूं लागल्या आणि मी स्फूर्तीच्या भरांत वेफामपणें बोलत सुटलें. ”

जिव्हाळ्याचें महत्व

दुःखांत सुख मानून, संकटांना संधि समजून आणि निराशेंतून आशा धरून, मथू शिक्षणाची एकएक पायरी चढत होती. शेवटीं ती मॅट्रिकमध्ये पास झाली—आणि तीहि जगन्नाथ शंकरशेटची शिष्यवृत्ति मिळवून. त्यावेळीं ती म्हणते, “हा आनंद मी कुणाला सांगूं ? ह्या आनंदाची भागी मिळवायला माझ्या मायेचें कुणीहि माणूस त्या वेळीं माझ्याजवळ नव्हतें.

तो आनंद मला दुःखाहूनहि दुःखदायक झाला. ”

तिच्या आनंदाचें एक स्थान म्हणजे चंदू होता. “ चंदूच्याच उदयानें माझ्या जीवन-समुद्रांत निरनिराळ्या लहरीं उत्पन्न झाल्या. ” असें मथू म्हणते.

उत्तरार्धातील पुनरुक्ति

‘ विधवा कुमारी ’चा उत्तरार्ध म्हणजे ‘ परत भेट ’ ही कादंबरी १९३३ सालीं प्रसिद्ध झाली. आपल्या सर्वच कादंबऱ्या वरेकरांनीं स्वतः न लिहितां दुसऱ्याला सांगून लिहवून घेतल्या आहेत. पण ‘ परत भेट ’ लघुलिपीनें लिहिलेली मराठींतील पहिलीच कादंबरी. लघुलेखनामुळें अवघ्या तेवीस तासांत कादंबरीचें निवेदन लेखकाला पुरें करतां आलें.

मथू विलायतेला गेली हिंदुस्थानांतील समाजस्थितीला कंटाळून. पांच वर्षांनीं ती विलायतेहून येथें परत आली पण येथील समाज-स्थिति पूर्वी-सारखीच तिला तापदायक व उद्वेगकारक आढळली. मायभूमीला भेटण्याची तिला अनिवार इच्छा होती. “ बराच वेळ कठड्याला टेकून,

मुंबईच्या धक्यावर माझ्याकडे डोळे मिचकावून पहाणारे ते दिवे मी किती तरी वेळां न्याहाळले होते. त्या दिव्यांच्या लुकलुकण्यांतून हिंदुस्थानचा लुकलुकता संदेश मला दिसून येत होता “ ये ! ये ! आतां किती दिवस बाहेर राहशील ? ” असें डोळे मिचकावून माझी मायभूमि मला म्हणते कीं काय, असें मला वाटत होतें.” असें आपल्या आगबोटीवरील मनः-स्थितीचें चित्र मथून रेखाटलें आहे. तिनें समुद्र-गमनावद्दल प्रायश्चित घेतलें नाहीं. म्हणून सनातनी समाजानें तिचा छळ आरंभिला. हें बहिष्कार-प्रकरणच कादंबरीच्या पूर्वार्धाला पुरलें आहे. पुढें चंद्र व त्याची बायको यांच्या खटक्यांनाच प्राधान्य आलें आहे. मथूच्या या जीवनांत हृदयस्पर्शी घटनाहि फारशा घडल्या नाहींत. पूर्वीच्याच प्रसंगांची पुनरावृत्ति व पूर्वीच्याच विचारांची पुनरुक्ति त्यांत आली आहे. त्यामुळें नावीन्याची ओढ कादंबरींत फारशी नाहीं. शेवटीं पुराण चालू असतांना बाबांची भेट मथूला होते व ते तिची प्रशंसा करतात एवढाच काय तो रसपूर्ण प्रसंग आहे. शेवटीं मथू मिशनऱ्यांच्या शाळेंत शिक्षकाचें काम करतें.

कामगारांचा कैवार

विधवांचा उद्धार हा ‘ विधवा कुमारी ’ या कादंबरीचा विषय जितका हृदय हलविणारा; तितकाच कामगारांचा कैवार हा ‘ धांवता धोटा ’ या कादंबरीचा विषय अंतःकरणांतील भावना हेलावणारा. मुंबईत मुंग्या-प्रमाणें कामगारांची वस्ती. पण त्यांच्यांत ज्ञान नाहीं, संघटना नाहीं, धैर्य नाहीं. प्रतिकार-शक्ति नाहीं, उलट आहे विस्कळितपणा व व्यसनीपणा. त्यामुळें दैन्यांत, कष्टांत, हालांत, अज्ञानांत, घाणींत, जुलमांत लाखों कामगारांना आपलें जिणें कंठावें लागतें. त्यांच्या श्रमाच्या घामावर गिरणीवाले श्रीमंतीचें पीक काढतात. एका मुंबईत श्रीमंतीचे दोन ध्रुव नांदत आहेत. त्या दोन्ही ध्रुवांचें एकत्र दर्शन घडविणारी कादंबरी म्हणजे वरेरकरांची ‘ धांवता धोटा ’ हीच. तिच्या अणूरेणूमध्ये कामगारांचे श्वासोच्छ्वास भरलेले आहेत. गिरणगांवचें व मलबार हिलवरचें-अशीं दोन्ही वातावरणें वरेरकरांनीं खुबीनें एकत्र रंगविलीं आहेत.

कथानकाचे सूत्र

कारखानदार व कामगार—या दोघांचीं दोन जगें अगदीं भिन्न. त्यांचा सांधा जोडण्यासाठीं या कादंबरींत वरेरकरांनीं असें दाखविलें आहे कीं, एका गिरणीवाल्याचा मुलगा 'काश्मीरला जातो' असें म्हणून परळच्या कामगारवस्तींत गेला व कान्होबा या नांवानें वावरूं लागला. कामगारांची सत्यस्थिति जाणावी या हेतूनें तो तेथें रहात होता. त्यासाठीं त्यानें गिरणींत मजुराची नोकरीहि धरली. त्यामुळें त्याला मॅनेजरचा उद्दामपणा प्रत्यक्ष पहावयास मिळाला आणि त्याबरोबर त्यानें त्या मॅनेजरला लथेनें तुडविलें. त्या पराक्रमामुळें मजुरांनीं त्याला आपले पुढारी बनविलें. त्यानें एक संपहि चालविला. त्यामध्ये लाठीमार, गोळीबार—सारे प्रकार झाले. शेवटीं तो विलायतेला गेला.

त्याची वाग्दत्त वधू हंसा. ती एका कारखानदाराची मुलगी. श्रीमंतीचा तोरा तिच्या ठायीं नव्हता. त्यामुळें ती मजुरांच्या चाळींत जात असे. त्या चाळींत बिजली नांवाची एक बंडखोर, जहांबाज तरुणी होती. तसाच होता एक म्हातारा कामगार. त्याचें नांव बाबा शिगवण. त्याच्या तोंडून वरेरकरांनीं आपलें मजूरविषयक तत्त्वज्ञान प्रगट केलें आहे. त्याचा नातू पांडू कथानकावर वात्सल्यरसाचे तुषार उडवितो.

उत्सुकतेची खुबी

कान्होबानें वेषांतर केलेलें असल्यामुळें कादंबरींत पहिल्यापासूनच रहस्य-मयता व त्यामुळें उत्सुकता उत्पन्न झाली आहे. त्याच्या अंतःकरणांतील उपजत श्रीमंती व त्यानें पांघरलेली गरिबी या दोन वृत्तींचें हेलकावे व झगडे वरेरकरांनीं मोठ्या कुशलतेनें रंगविले आहेत. बाबा शिगवणच्या दरिद्री कुटुंबांत त्याला माणुसकीचा, प्रेमाचा, जिव्हाळ्याचा केवढा खाजिना आढळतो ! बिजलीचें तेज पाहूनहि त्याचे डोळे दिपतात. त्याचें प्रेमच तिच्यावर जडतें. बिजली व हंसा या दोन ध्रुवांवर रहाणाऱ्या स्त्रिया. पण त्यांची गांठ घालून देंऊन व त्यांच्या जीवनांचे गोफ एकमेकांत गुंतवून वरेरकरांनीं मोठी मौज निर्माण केली आहे. हंसाची मोटार परळमध्ये

मजुरांच्या वस्तींत येते, याचे किती विचित्र पडसाद मजूर-स्त्रियांच्या तोंडून निघतात ! त्या मोटारींत बसून विजली हंसाच्या बंगल्यावर जाते, याचे परिणाम मजुरांच्या चाळीवर व कारखानदारांच्या बंगल्यावर किती भिन्न भिन्न होतात, हेहि वरेरकरांनी मोठ्या चातुर्याने दाखविले आहे. परळला राहूनच काश्मीरहून आल्याची बतावणी कान्होबा करतो, तो प्रसंगहि बहारीचा आहे.

क्रोध, करुणा, मत्सर, वात्सल्य इत्यादि नाना रसांच्या लाटा या कादंबरींत उचंबळतात. त्यामुळे ही कादंबरी सुमारे पांचशे पानांची असूनहि कंटाळवाणी कोठेच होत नाही. गिरण्यांची मालकी मजुरांनी मागावी हा विचार या कादंबरीतून वरेरकरांनी मराठींत प्रथमच मांडला. मजुरांचेहि दोष दाखवून ते दूर करण्याचा उपदेश बाबाच्या जळजळीत वाणीने वरेरकरांनी केला आहे.

सहज साधलेली कोटि

कादंबरींत प्रसंगपरत्वे भिन्न भिन्न स्थळांचीं वर्णने व वेगवेगळ्या व्यक्तींचीं चित्रणे पुष्कळच आली आहेत. एक धूर, पण त्याचें प्रकार किती ! आणि त्यांचे परिणाम तरी किती ! धुरावर कोटी करून विरोध दाखवितांना वरेरकर लिहितात—“ गिरणीचा धूर, कापसाच्या भुशाच्या धूर, रस्त्यावरच्या धुळीचा धूर, घासलेटाच्या टमरेलाचा धूर आणि अन्न शिजवायच्या चुलीचा धूर, असं सगळ्या धुराचं एकीकरण करून तें आम्ही रोज पचवीत असतो. कोंकणात धूर दिसला कीं घराला आग लागली असं कोणाला तरी वाटतं, पण इथं धूर नसला तर पोटाला आग लागतें. हा धूर आम्ही पचवतो म्हणून वाळकेश्वर-महालक्ष्मीला सोन्याचा धूर निघतो आहे. या धुरानं आमचं काळीज जळून जातं आहे, म्हणूनच मोटारींतून फिरणाऱ्या गिरणां-वाल्यांचीं पोटं वाढताहेत. या धुरानं आमचीं तोंडं काळीं पडताहेत म्हणूनच श्रीमंत लोक उजळ माथ्यानं मोटारी उडवीत आहेत. आमचं खरं अन्न म्हणजे धूर.”

मजुरांचे आयुष्य किती तापदायक असतें हे बाबा शिगवण आवेशपूर्ण वाणीने सांगतो. तो म्हणतो, “ चंगळ आहे खरी; पण ती दारिद्र्याची—

उठतां बसतां लाथावुक्क्या खाण्याची-चंगळ आहे अर्ध्यापोटीं मरण्याची. आम्ही असे मरत आहोंत म्हणूनच तुमच्या चैनी चालल्या आहेत. आमच्या पिळलेल्या हाडाच्या रसानं तुमचे देह पुष्ट झाले आहेत. जाणूनबुजून छळ करायचा, चवदा चवदा तास नोकरांचा छळ करायचा, आणि वर चंगळ आहे काय ? म्हणून विचारायचं, हें गाद्या-गिरद्यांत लोळणाऱ्या गिरणीवाल्यांनाच शोभायचं.”

प्रेरक भाषा

सर्कशींतील रिंगमास्तर चाबूक उडवून जनावरांना जसे दावांत ठेवतो, तसा बाबा शिगवण कडाडतो:—“ तुम्ही गाढवांचीं शिंगरं, पगाराचा वारा कानांत शिरतांच चौखूर उधळून जातां, म्हणूनच तुमच्या पाठीवर हे गोण्या लादतात. अशी एक पांचा बोटांची मूठ करा, घट्ट आंवाळा आणि ठोसा लगावा, कीं पहा वर्मीं घाव बसतो आहे कीं नाही तो !

“ कमी तास मागूं नका. अधिक मजुरी मागूं नका. कमी काम मागूं नका. जास्त माणसं मागूं नका. मागायचं असलं तर गिरण्या मागा. मागायची असलं तर मालकी मागा. ती तुमच्या सत्तेची आहे. तुमच्या रक्ताचे खच पडले आहेत तिच्या पार्यां. तुमच्या पोरांवाळांचे प्राण गेले आहेत तिच्यापार्यां. देव प्रसन्न झालां तर त्याच्याकडे काय नुसता भोपळा मागायचा ? देवाकडे मागायचं म्हणजे देवाचं देवपण मागावं लागतं. ”

मजुरांच्या दारुवाजींचे दुष्परिणाम बाबाला पक्के माहीत असल्यामुळें तो म्हणतो “ तुम्हां गिरणबाबूंचा कधीं सत्यानाश होणार असेल, तर दारूच्या पार्यांच होईल. तुमचा प्रत्येक संप या दारूच्या पार्यांच मोडेल. तुमच्या प्रत्येक चळवळीच्या मुळाशीं सुरंगासारखी ही पातळ दारू आहे. आधीं लढाईच्या सामानाची तयारी करा. लोकांत शिस्त उत्पन्न करा, निर्व्यसनी हा आणि मग संप पुकारा, तरच तुम्हांला यश येईल.”

शब्द-चित्रे

कांहीं कांहीं स्वभावचित्रे या कादंबरींत वरेरकरांनीं फार सुंदर रेखाटलीं आहेत. सुरवार्तासच परळ येथील सत्यनारायणापुढें पैसा न ठेवतां नमस्कार

करून जाणारा कान्होबा भेटतो. अठरावीस वर्षांच्या त्या तरुणाचें शब्द-चित्र वरेरकरांनीं कसें रेखाटलें आहे पहा, “ कान्होबा ताकदवान होता. शरीर कमावण्याचे धडे त्यानें आखाड्यांतून घेतले होते; त्यामुळें रसरसणारें रक्त नोकराच्या तेढ्या उत्तरानें उसळून निघालें यांत नवल नाहीं. त्याचा चेहरा लालबुंद झाला होता, मस्तकावरच्या शिरा ताडताड उडत होत्या. डोळे रागाच्या बेफाम आवेशानें बाहेर फुटून निघतील कीं काय, असें वाटत होतें. बेफाम रागाच्या अनावर वान्यानें चढून वळवळणारी हाताची मूठ त्यानें केव्हां उगारली व तिचा ठोसा सुपरिंटेंडेंटच्या छातींत केव्हां दिला, हें कुणाला कळलेंदेखील नाहीं. ”

हंसा व बिजली या दोन्ही तरुणी सुंदर होत्या, पण त्यांच्या सौंदर्यांत अंतर काय होतें हें सांगतांना वरेरकर लिहितात:—“ बिजलीहि तितकीच सुंदर होती. पण बिजलीच्या डोळ्याची खळबळ आकाशीच्या बिजलीसारखी होती. बिजलीच्या चेहऱ्यावर गंभीरपणा नव्हता; पण सत्याचें तेज तिच्या चेहऱ्याच्या प्रत्येक रेषेंत दृग्गोचर होत होतें. बिजलीच्या हालचालीहि चित्रकाराला नव्या कल्पना सुचविणाऱ्या होत्याच; पण त्यांचा प्रकार मात्र पहिल्या चित्राच्या अगदीं उलट होता. श्रीमंतांच्या टेवलावर बहुमोल सोन्याच्या फुलदाणींत गुलाबाचें पाणी शिंपडून ठेवलेलें फूल आणि आकाशीच्या दवानें टवटवीत झालेलें रानांतल्या वेलीवरचें फूल या दोहोंच्या सौंदर्यांत जो फरक हृदयपूर्ण चित्रकाराच्या नजरेला दिसेल, तोच फरक दोघींच्या तुलनेनें कान्होबाला दिसला. ”

रसपूर्ण स्थळें

बाबा शिगवणाच्या गरीब घरांत कान्होबाला जो जिन्हाळा आढळला, त्याचा एक उद्रेक म्हणजे कान्होबाला पहिला पगार झाला तो दिवस. त्या दिवशीं “ पगाराची रक्कम म्हांतारीच्या पुढें ठेवून कान्होबानें तिच्या पायावर डोकें ठेवलें. तिनें मोठ्या प्रेमानें त्याला उठवून बसविलें, हाताचीं बोटे मोडून त्याच्यावरून ओवाळली आणि त्याच्या मस्तकावर हात ठेवून उदंड आयुष्याचा आशीर्वाद दिला.

कान्होबाच्या डोळ्यांतून सारख्या अश्रुधारा वहात होत्या. म्हातारीने पगाराची रक्कम उचलून पुनः त्याच्या खिशांत टाकली. कान्होबा कांहीं केल्या ऐकेना. बळेंच ती रक्कम म्हातारीच्या हातावर ठेवून त्याने तिची मूठ वळविली आणि तो म्हणाला, “ अजूनपर्यंत पैशावांचून माझं कांहीं अडलं नाही आणि आतांच कोणत्या तोंडानं मी हे पैसे खिशांत टाकूं ? जेव्हां जरूर लागेल तेव्हां मागतोच आहे पूर्वीच्यासारखा ! ”

म्हातारीच्या डोळ्यांतूनही आनंदाश्रूंच्या धारा येत होत्या.”

समतेचा पुरस्कार

स्त्रीपुरुषांच्या समतेचा एकांतिक पुरस्कार मोठ्या हिरिरीने वरेरकरांनी ‘ गोदू गोखले ’ या कादंबरीत केला आहे. पूर्वार्धात तिच्या लहानपणीं घडलेल्या गोष्टी दिल्या आहेत आणि उत्तरार्धात तिच्या कॉलेजमधील जीवनाचा अनुभव चित्रित केला आहे. ‘ विधवाकुमारी ’ तील मथूप्रमाणेंच, तीहि मॅट्रिकमध्ये चौदाव्या वर्षी जगन्नाथ शंकरशेट शिष्यवृत्ति मिळविणारी- किंवाहुना पहिली आलेली असते. एका मुलीने इतकें उच्च यश मिळवावें याचें वैषम्य, मत्सर, रागहि पुरुष-विद्यार्थ्यांना वाटतो. फार काय, तिच्या भावालाहि वाटतो असें वरेरकरांनी दाखविलें आहे. टवाळ मुलांनीं विद्यार्थिनींची पुलावर बसून चेष्टा केली, तर त्यांना कॉलेजचे प्राचार्य कडक शासन करीत नाहींत, याचें कारण त्यांच्या अंगीं मुरलेला पुरुषजातीचा अभिमान असें वरेरकर सांगतात, तेव्हां त्यांचा पुरुषद्वेष किती परमावधीला पोहोचला आहे व तो किती मिथ्या आहे, निराधार आहे हें कोणालाहि पटतें. पुरुषशाहीप्रमाणेंच पुणेशाहीच्या तिटकांच्याचेंहि तुणतुणें वरेरकरांनीं याहि कादंबरीत वाजविलें आहे, तेंहि असेंच अकारण आहे.

समाज-सेवेची सर्वांगीण दृष्टि

स्त्री-पुरुष आणि मालक-मजूर या वर्गभेदाविरुद्ध वरेरकरांनीं आपलें तिखट हत्यार जसें जोरानें चालविलें आहे; तसेंच तें समाजातील इतर अनेक दोषांवरहि उगारलें आहे. आय. सी. एस्. झालेल्या श्रीमंत सुशिक्षिताची थिल्लर वृत्ति त्यांनीं ‘ तरतें पोळाद ’ या कादंबरीत धारेवर

घरली आहे, तर 'पेटतें पाणी' या कादंबरींत दाख्खाजीमुळें घडणारा अनर्थ वर्णिला आहे, 'सात लाखांतील एक' यांत गांवकीचें चित्र त्यांनीं उभें केलें आहे. तर 'द्राविडी प्राणायाम'मध्ये सट्टेबाजीमुळें संसाराची धूळधाण कशी होते हें 'लाजवंती'च्या चरित्रावरून दाखविलें आहे. 'भानगडगल्ली' या कादंबरींत १९३० सालच्या राजकीय चळवळीचा इतिहास आत्मचरित्राच्या रूपानें मांडला आहे. समाजाला पोषक असे पुरोगामी विचार, हरिभाऊ आपट्यांच्या घरगुती भाषेनें, पण त्यांच्याहून अधिक तीव्रतेनें मांडण्यांत वरेरकर यशस्वी झाले आहेत. पात्रानुरूप भाषा, स्वभावाचा परिपोष व रसाची उत्तति या कला-गुणांचें प्रमाण त्यांच्या लेखणींत मर्यादितच असलें, तरी गोमट्या भाषेंत चोखटे विचार चटकदारपणें मांडण्यांत त्यांचा हातखंडा आहे.

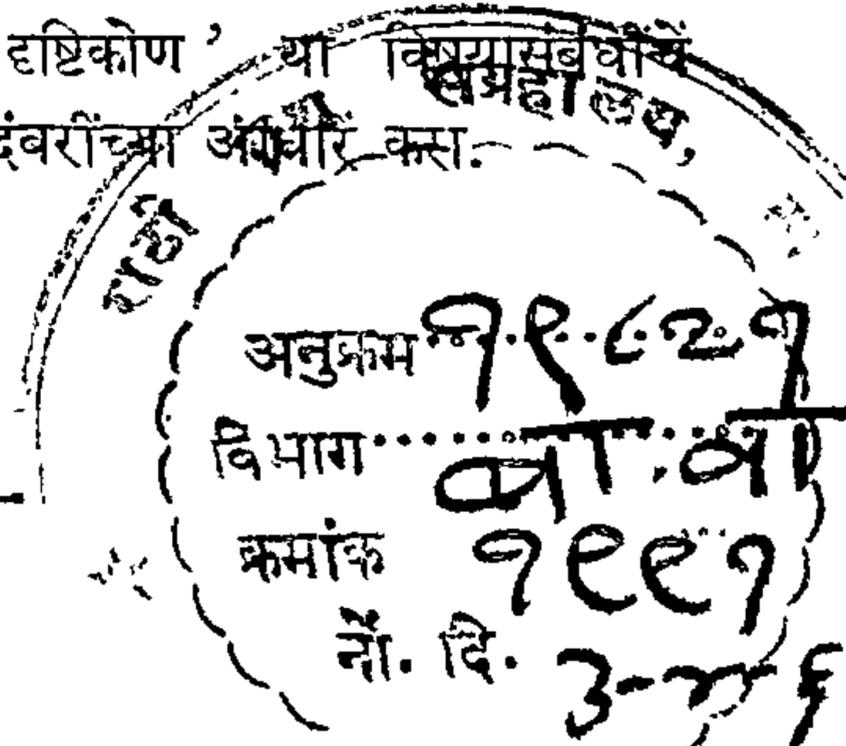
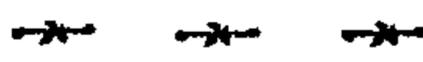
अभ्यासाच्या वाटा

- (१) 'विधवाकुमारी' या कादंबरीनें महाराष्ट्रांत एक मोठी गंमत उडवून दिली, ती कोणती ?
- (२) 'श्री. मामासाहेब वरेरकर म्हणजे कोंकण' असें समीकरण कां निर्माण झालें ?
- (३) कोणत्या बंगाली लेखकाची ओळख श्री. वरेरकरांनीं मराठी वाचकांना करून दिली ? त्या लेखकाच्या कोणत्या कादंबऱ्या विशेष प्रसिद्ध आहेत व त्या कां प्रसिद्ध आहेत ?
- (४) 'कादंबरीकार वरेरकर' या विषयावर एक निबंध लिहा.
- (५) 'नाट्यक्षेत्रांत श्री. वरेरकरांना फार मोठें स्थान आहे.' कां ?
- (६) हरिभाऊंची 'यमू' आणि मामांची 'मथू' यांच्यांत साधर्म्य कोणतें ? यापैकीं तुम्हांस सरस कोण वाटते ?
- (७) 'श्री. वरेरकर यांचा मजुरांबद्दलचा दृष्टिकोण' या विषयासंबंधी स्पष्टीकरण श्री. वरेरकरांच्या नाटक कादंबरींच्या अंगीं करा.

अधिक अभ्यास :—

विधवा कुमारी—एक गतभर्तृका.

माझा नाटकी संसार—भा. वि. वरेरकर.

सौ. मालतीबाई बेडेकर : : ५

कांहीं कांहीं कादंबरीकार आपल्या नांवाचें नाटकच करतात ! ' विधवा कुमारी ' ही कादंबरी रचणारी ' गतभर्तृका ' महाराष्ट्रांत किती कुतूहलाचा विषय बनली होती ! तसेंच ' संदेशभाऊर्जीना ' पत्र लिहिणारी ' वत्सलावहिनी ' याच्या लेखणीने महाराष्ट्राला विस्मयाचें व कौतुकाचे केवढे धक्के दिले ! तशीच ' विभावरी शिरूरकर ' या नांवाच्या लेखिकेनेहि १९१३ सालीं खूप खळबळ माजविली. फरक इतकाच कीं, पहिल्या दोन नांवाचे वायकी बुरखे पांघरणारे पुरुष निघाले, पण तिसऱ्या नांवाच्या पडद्याआड होती एक स्त्रीच. तरीसुद्धां कांहीं चौकसबुद्धीच्य डोकेबाज टीकाकारांनीं पूर्वींच्या अनुभवावरून असा शोध लावला कीं,

विभावरी शिरूरकर हें नांवसुद्धां एखाद्या पुरुष-लेखकानेंच धारण केलें असावें. एवढेंच नव्हे तर श्री. वरेरकर यांच्याकडेच कांहीं लोक मिस्किल-पणें बोट दाखवूं लागले.

रहस्याचा स्फोट

याचें एक कारण तर असें कीं, त्यांनींच पूर्वीं बायकी बुरखा पांघरून 'विधवा कुमारी' ही कादंबरी महाराष्ट्रापुढें टाकली आणि साहित्य-सम्राटासहि चक्रविलें, या ठकवाठकवीइतकेंच दुसरेंहि एक कारण वरेरकरांवर आळ येण्यास पुरेसें होतें. तें म्हणजे 'भा. वि. वरेरकर' या नांवांतील अक्षरांचीच जरा फिरवाफिरव केली कीं, 'विभावरी शिरूरकर' हें नांव तयार होतें. कांहीं उद्योगी लोकांनीं तर मुंबई विद्यापीठाचीं जुनीं दप्तरे, गुप्त पोलिसांच्या अभिनिवेशानें, पालथी घातलीं. पण त्यांना 'विभावरी शिरूरकर बी. ए.' हे अपेक्षित-किंवा संशयित-नांव गवसलें नाहीं. असे कैंक रिकामटेकडे संशोधक संभ्रमाच्या डोहांत गटंगळ्या खात असतांना खुद्द लेखिकेनेच पुढें एका प्रगट भाषणांत जाहीर केलें कीं, "विभावरी शिरूरकर म्हणजे मी-बाळूताई खरे!"

पी. ए. ची पदवी

बाळूताईचा जन्म अलिबाग जिल्ह्यांतील आवास ह्या गांवीं १९०६ सालीं झाला. त्यांचें बालपण घोडनदी येथें गेलें. त्यांचे वडील बहुश्रुत व समाज-सुधारक होते. त्यांना तीन मुलगे व पांच मुली झाल्या. या पांचहि मुलींनीं जोड-पदवीधर होण्याइतकें शिक्षण घेतलें. घरची स्थिती गरिबीची. परंतु त्यांच्या आई इंदिराबाई ह्या मोठ्या महत्त्वाकांक्षी व कर्तबगार. त्यांनीं स्वतः पंचवीस वर्षे डेअरीचा धंदा व्यवस्थितपणें चालविला. दासबोध, नवनीत, संस्कृत श्लोक वगैरे बाळूताईकडून वडिलांनीं पाठ करून घेतलें होतें. बाळूताईची बुद्धि मूळची चणचणीत. दहाव्या वर्षींच त्या मराठी सातवी यत्ता उत्तीर्ण झाल्या. १९१७ सालीं त्या हिंगण्याच्या वसतिगृहांत दाखल झाल्या. तेथील परीक्षाहि भराभर उतरून त्या १९२३ सालीं 'गृहीतागमा' (त्यावेळची जी. ए.) झाल्या. प्रि. अण्णासाहेब कर्वे व प्रि. वामन-

राव जोशी या दोन थोर गुरुंची छाप त्यांच्या अंतःकरणावर पडली. १९२८ सालीं, अलंकार-मंजूषा नांवाचा संशोधनपर प्रबंध लिहून त्यांनीं 'प्रदेयागमा' (पी. ए.) ही पदवी पटकावली.

अनुभवाचें भांडवल

पुण्याच्या कन्याशाळेंत शिक्षिका म्हणून १९२३ सालापासून बाळूताई काम करूं लगल्या. तेथें आपल्या गुणांनीं त्या मुख्याध्यापिका झाल्या. तेरा वर्षे शिक्षकी केल्यानंतर १९३६ सालीं त्यांनीं ती नोकरी सोडली. या शिक्षकींतील अनुभवांचें प्रतिबिंब 'हिंदोळ्यावर' या त्यांच्या कादंबरींत पडलेलें आढळतें. १९३७ सालीं सोलापूर येथील 'गुन्हेगार जमातीच्या वसाहतींत' सरकारी अधिकारी म्हणून त्यांनीं काम पत्करिल्लें. त्या जमातीच्या गुलामी जीवनाचें त्यांनीं जवळून निरीक्षण केलें. त्याचें फल म्हणजे त्यांची 'वळी' ही कादंबरी. त्या गुन्हेगारी वातावरणांत तीन वर्षे काढल्यावर, त्यांनीं ती नोकरी सोडली. १९३८ सालीं त्यांचा विवाह श्री. विश्राम बेडेकर यांच्याशीं झाला. त्यामुळें सौ. मालतीबाई बेडेकर या नांवानेंच त्या वावरूं लागल्या. सांप्रत समाजवादी पक्षांत राहून त्या सार्वजनिक कार्य करीत असतात. 'साखरपुडा' या बोलपटाची कथा त्यांनीं लिहिलेली आहे. 'पारध' व 'वहिनी आली' या दोन नाटिकाहि त्यांनीं रचिल्या आहेत. 'विभावरी शिरूरकर' या नांवानें त्यांनीं जसें ललित लेखन केलें, तसेंच आपल्या खऱ्या नांवानें 'अलंकार-मंजूषा' व 'हिंदुव्यवहार-धर्म-शास्त्र' हे दोन गंभीर प्रबंध रचले. दुसऱ्या प्रबंधाच्या कामीं श्री. का. न. केळकर यांचें सहकार्य त्यांनीं घेतलें होतें. त्यांच्या भगिनी सौ. कृष्णाबाई मोटे याहि चांगल्या लेखिका व कार्यकर्त्या आहेत.

समाज-सेवा व साहित्य-सेवा

मालतीबाईंचीं मते ठाम, भाषा धारदार आणि विषय वास्तव असतात. गेल्या शंभर वर्षांत महाराष्ट्रामध्ये कवयित्री, कथा लेखिका, कादंबरीकर्त्री म्हणून पुष्कळ महिला पुढें आल्या आहेत. परंतु मालतीबाईंप्रमाणें सामाजिक दृष्टीनें क्रांतिकारक विचार कलात्मक रीतीनें मांडणाऱ्या लेखिका

थोड्या. गेल्या शंभर वर्षांत राजकारणांत प्रत्यक्ष भाग घेणारी महाराष्ट्रीय महिला एखादी तरी सांपडेल कीं नाही याची वानवाच ! पण सामाजिक कार्य करणाऱ्या स्त्रिया बऱ्याच आहेत आणि ललित लेखन करणाऱ्या तर त्याहून अधिक आहेत. परंतु सामाजिक कार्य व ललित लेखन हीं दोन्ही कामें करणाऱ्या मालतीबाईसारख्या लेखिका विरळा. समाजाच्या प्रत्यक्ष अनुभवाप्रमाणेंच नवीन शास्त्रीय विचारांची बैठकहि त्यांच्या लेखनाला लाभलेली आहे.

कथावस्तूतील क्रांति

मालतीबाईंच्या कादंबऱ्यांचें स्वरूप अंतर्ब्राह्म वास्तव आहे. मराठी कादंबरीच्या प्रारंभ-कालांत अद्भुत कथानकें रंगविलीं जात. त्यानंतर राजा किंवा एखादी थोर विभूति यांच्या गौरवाचीं कथानकें पुढें आलीं. परंतु कादंबरीकाराची दृष्टि जसजशी चिकित्सक बनत गेली, तसतसा वरिष्ठ वर्गाचे दोष व कनिष्ठ वर्गाचे गुण यांनाहि कादंबऱ्यांत वाव मिळूं लागला. एक व्यक्ती केवळ गुणसंपन्न व दुसरी केवळ दोषसंपन्न अशी फाळणी करण्याची अवास्तव पद्धत बंद झाली. प्रत्येक व्यक्तीचा स्वभाव गुणदोष-पूर्ण असतो, या सत्यस्थितीचें प्रतिबिंब मराठी कादंबऱ्यांत उमटूं लागलें. अस्पृश्य, शेतकरी, कामकरी, यांच्या कळवळ्याचा पूर मराठी कादंबऱ्यांत एके काळीं आला. त्यांत त्या वर्गाची केवळ उजळ बाजूच सहानुभूतीनें रंगविली जात असे. पण आतां अशा दीनदारिद्री वर्गांतहि द्वेष, मत्सर, व्यसनादि दुर्गुण भरलेले असतात, ही सत्यस्थितीहि पुढें येत आहे. मनुष्य हा मनुष्यच आहे—देव नाही किंवा दानव नाही असें यथार्थ चित्रण करणारे जे थोडेफार कादंबरीकार सध्यां मराठींत आहेत, त्यांत मालतीबाईंना मानाचें स्थान खास आहे. त्यांच्या डोक्यांत समाज-शास्त्राचे विचार आहेत आणि त्यांच्या हृदयांत समाजाविषयीं कळकळ आहे. तशीच त्यांची लेखणी निर्भय व निःसंकोच आहे. जे विकार प्रगट करण्यास दुसरे लेखक कचरतील, तेहि त्यांची लेखणी वेडरपणें मांडूं शकते. या सर्व गुणांमुळें त्यांच्या पात्रांत जिवंतपणा व कादंबऱ्यांत जळ-जळीतपणा आलेला आहे.

लेखिकांचें कार्य

परंतून मानव हळूहळू कसा उत्क्रांत होत जातो, याचा चित्रपट मालतीबाईंनी 'बळी' या कादंबरींत उलगडून दाखविला आहे. अमेरिकेंतील गुलामांचे अमानुष हाल आपल्या लेखणीनें जनतेपुढें मांडून त्यांचीं मनें प्रक्षुब्ध करणारी एक स्त्रीच होती. तिचें नांव मिसेस स्टोव्ह. (Stowe) तिनें 'अंकल टॉम्स कॅबिन्' नांवाची कादंबरी लिहिली आणि गुलामगिरी गाडण्यास प्रेरणा दिली. मालतीबाईंनीं गुन्हेगार जातींतील लोकांची दुर्दशा 'बळी' या कादंबरींत आपल्या भेदक वाणीनें रंगविली. पण गुन्हेगार जातींना स्वतंत्र होण्याचें श्रेय कांहीं त्यांच्या लेखणीला घेतां येणार नाहीं. कारण काँग्रेस सरकारनें त्या जातींना मुक्त केल्यानंतरच 'बळी' ही कादंबरी बाहेर आली आहे. परंतु कांटेरी तारांच्या कुंपणांत मानवजात किती अधोगत अवस्थेला पोचली होती, याचें परिणामकारक चित्रण मराठींत प्रथमच करण्याचें श्रेय मात्र त्यांचेंच !

माणसांचा कोंडवाडा

चोरी हेंच चरितार्थाचें साधन करणारे मांग-गारुडी, कैकाडी-पारधी वगैरे अनेक वन्य जाती आपल्या समाजांत आहेत. त्यांची स्वतंत्र वसाहत करण्याचा कायदा ब्रिटिश सरकारनें पूर्वी केला होता. त्या वसाहतीभोंवतीं एकेरीं-दुहेरी कांटेरी तारा असत आणि त्या वसाहतींतील लोकांना दिवसांतून एकदां, दोनदां, तीनदां हजेरी द्यावी लागे. कैदखान्यांतील वॉर्डसच्या जुळुमालाहि लाजवतील असे अत्याचार त्या गुन्हेगार स्त्री-पुरुषांवर होत. कांहीं ठिकाणीं त्यांच्या वसाहतीची व्यवस्था ख्रिस्ती मिशनऱ्याकडे असे. तेथें तर धर्मातराची पोळी पिके. सारी कंगाली, सारी व्यसन, सारे गुन्हे यांची जणुं जत्राच त्या वसाहतींत भरे. गुन्हेगार सुधारण्याऐवजीं विघडूं मात्र लागत. म्हणून काँग्रेस सरकारनें १९५० सालीं त्या कांटेरी तारा तोडल्या आणि गुन्हेगारांना माणुसकीच्या स्वतंत्र वातावरणांत आणून सोडले.

विकासाची धडपड

या क्रांतीचें चित्रण ललित वाङ्मयांत करावयाचें, तर तें एकाच व्यक्तीला डोळ्यापुढें ठेवून केलें पाहिजे. कोणतीहि ललितकृति परिणामकारक होण्यासाठी, समुदायाऐवजीं एक व्यक्ती घेणें, तात्त्विक विचारपेक्षां भावना रंगविणें, आणि अमूर्तापेक्षां मूर्ताकडे लक्ष वेधणें अवश्य असतें. म्हणूनच लेखिकेनें 'आवा' हा विकासशील तरुण नायक म्हणून निवडला आहे. तो मूळचा त्या गुन्हेगार वसाहतींतलाच. पण व्ह. फा. झालेला, इंग्रजी सहावीपर्यंत शिकलेला आणि सेवाग्रामच्या गांधीबोर्डिंगांत राहून आलेला. त्यामुळे त्याच्या डोळ्यांत समतेचें, स्वाभिमानाचें, माणुसकीचें तेज खेळू लागलें होतें. त्या नव्या डोळ्यांनीं तो त्या जुन्या वसाहतीकडे पहात होता. त्याचें शरीर नरकांत रतलें होतें, पण मन स्वर्गांत भराच्या मारीत होतें. त्याच्या जिवाची ओढाताण चालली होती. या घाणेरड्या दरींतून आपण वर निघावें आणि आपल्या जातभाईनाहि वर काढावें अशी त्याची तळमळ व धडपड. या तळमळीचें व धडपडीचें वास्तव चित्रण या कादंबरींत तुटक व तिखट भाषेनें केलेलें आहे.

चोर-वस्तीचें वर्णन

पानवडच्या चोरवस्तींत 'जगानें पापासारखी ओवाळून टाकलेली मानवता धांपा टाकीत तळमळत पंडली होती.' ती वस्ती चरितार्थासाठीं बाहेर पडे, तेव्हांचें दृश्य कसें दिसे ? तर "पोटाचे भलेबुरे सारे मार्ग चोखाळायला संभावित माणसांप्रमाणें ती वस्ती रोज खोऱ्याबाहेर पडे. पोलिसांच्या नजरेखालीं रांगा नि रांगा. कितीक स्त्रिया, कितीक पुरुष नि कितीक पोरें. ब्रह्म्यानें माणसें निर्माण करतांना उरलीसुरली आंगळ माती चिवडून टाकलेली-जगुं रस्त्यानें जिवंतपणाचें नाटक करून जात होती. सुंदरता अवकळा घेऊन स्त्रीरूपानें धांवत होती. ओजस्विता आणि तेज हतबुद्ध होऊन पुरुषांच्या मातींत लुप्त झालें. पोरें रानोमाळ हिंडत होती."

गिरणीतील लोंढे

पानवडीजवळच गगनवाडी नांवाचें गांव होतें. तेथील गिरणींत काम

करणान्या मजुरांची स्थिति कशी असे ? “ सकाळचे सहा वाजले कीं असंख्य कष्टाळू दरिद्रांना सामावून घेणाऱ्या गिरण्या भुकेनें जणुं आक्रंदून “ या S S ” म्हणून आपले बळी पोटांत घेत आणि संध्याकाळीं सहा वाजले कीं पुनः आक्रंदून माणसांचीं चिपटीं बाहेर टाकीत. त्यावेळीं गगनवाडीच्या रस्त्यावर दरिद्रांचीं पेवें फुटल्यासारखी मजूरमंडळी बाहेर पडत आणि आपल्या खुराड्यांतील ममतेच्या आश्रयाकडे धांवत. ”

तेथलें किळसवाणें स्वरूप लेखिकेनें पुढील मोजक्या शब्दांनीं वर्णिलें आहे.

“ आबा वस्तीवर आला तों ती वस्ती जणुं रोमारोमांचें मुख उघडून ओरडत होती. गिरण्यांतून बाहेर पडलेले पोटार्थी जीव घर म्हटल्या जाणाऱ्या मोकाट जमिनीकडे धांवत सुटले होते. ताडी पिऊन, झिंगून बायका आणि पुरुष मोठमोठ्यानें ओरडत होते. अंतःकरणांतला सारा द्वेष, तिटकारा, मनमानेशी अमंगल वाणी पेहरून ओकला जात होता. सारा दिवस एकटेपणानें कुत्र्याच्या पोरांसारखी केकाट राहणारीं पोरं आईबाप आल्याच्या आनंदांत अधिकच असहायपणें केकाटू लागली आणि श्रमांनीं जेर झालेल्या आयांच्या मायेचे झरे आटून त्या पोरांच्या पाठींत रडे घाळू लागल्या. ”

‘ आई सांपडली ’

त्या चोरवस्तीतील घरे कशीं होतीं ? “ तें घर म्हणजे एका माणसाला हातपाय पसरून निजतां येईलशी झोपडी, त्यांत रांगत जावें लागे असें कवाड. खिडकीं नाहीच. कुडांतून जाळ्या-जळमटे, कीड-मुंगीची रहदारी. मडक्यांत न झाकलेलें अस्वच्छ पाणी, मलिन कपड्यावर पसरलेलें अमंगल अन्न-अमंगल माणसें. ” आबा त्या बोर्डिंगांतील स्वच्छ व प्रशस्त वातावरणांतून अशा खुराड्यांत आला होता. त्याचें मन गुदमरूं लागलें. त्याला किळस आली तेथील ओंगळ स्त्री-पुरुषांची—प्रत्यक्ष आईबापाचीहि !

कितती तरी वर्षांनीं आबा आपल्या आईला भेटावयाला आलेला होता. त्याचें सुशिक्षित चित्त सळसळत असतें. गिरणींत, स्टेशनवर कावाड-

कष्ट करून हमालीचे चार आणे सरळपणानें मिळविण्याचा प्रामाणिक उद्योग त्यानें करून पाहिला. पण त्याला सरकारी अधिकाऱ्यांनीं, समाजानें-सर्वांनींच हिडीसफिडीस करून वागविलें. त्याच्या कर्तृत्वशक्तीला मोकळें रान कोठेंच दिसेना. तेव्हां चोरीचा आडमार्ग पतकरावा असें त्याला वाटूं लागलें. शेतांतील कणसें चोरून कापून त्यानें घरीं नेलीं. दुष्काळी कामांतील उपासमार व हालअपेष्टा पाहून त्याचा जीव कासावीस झाला. त्याचे तीन भाऊ अन्नान्न करीत मेले. हें दिसतांच तो बेफाम झाला. त्यानें टेकडीवरील शिळा ढकलून मनेजरला जमीनदोस्त केलें.

आवाचें सजीव स्वभाव-चित्र

चोरी-खून हीं ' पापें ' आत्रानें विकाराच्या भरांत केलीं. पण नव्या समतेच्या विचारांमुळेंहि त्यानें दंगल केली. हॉटेलांत घुसून स्पृश्याबरोबर तो व त्याचे दोस्त चहा घेऊं लागतांच तेथें मारामारी झाली. तो जखमी झाला व आठ दिवस तुहंगांत गेला. गिरणी-कामगारांनीं वसाहतींतील जुलमीसाहेबांची मोटार मोडली-जाळली ! ' लाल-बावटा 'च्या एका पुढाऱ्यानें आत्राला हाताशीं धरलें. तसेंच, एकदां ग्रहणाच्या रात्रीं ' दे दान सुटे गिरान ' म्हणून ओरडत घराघरांपुढून धांवतांना एका मुलीच्या हातांतील पाटली आत्रानें चोरली. तो पकडला गेला. पहातो तों ती मुलगी आपल्या भागवत मास्तराची. त्या गुरुजींनीं त्याला मुक्त केलें, एवढेंच नव्हे तर, प्रेमानें जवळ केलें. ' ला मिझरेबल ' या कादंबरीतील धर्मगुरूची क्षमाच तेथें अवतरली. भागवतगुरुजींनीं पुढें आत्राला एक जिवावरल्या जोखमीचें काम सांगितलें. तें म्हणजे रेल्वे उलथण्याचें. त्या चळवळींत विध्वंसा (Sabotage) चा समावेश होता. त्याप्रमाणें गोऱ्या सैनिकांची गाडी आत्रानें आपल्या दोस्तांच्या साहाय्यानें उलथली. शौर्य, कर्तृत्व, महत्त्वाकांक्षा या गुणांप्रमाणेंच सूड, मत्सर, निराशा अशा विकारांनींहि आत्राचें अंतःकरण ग्रासलेलें असल्याचें दाखविलें आहे. त्याचें नामी व राई यांच्याशीं वर्तन त्याच्या वयाला व वृत्तीला स्वाभाविक असेंच आहे. लेखिकेनें आत्राची हाडामांसाची जिवंत मूर्ति उभी केली आहे.

क्रांतीच्या यशाचा आनंद

राष्ट्राच्या स्वातंत्र्याचा आनंद या वसाहतींतील लोकांना विशेषच मिळाला. “ लुळ्यापांगळ्या पोरांबद्दल आईला अधिकच माया वाटते. त्या मागासलेल्या लोकांच्यासाठी काँग्रेस सरकार वाटेल तें करायला तयार होतें. त्यांना म्हणे गिरणींत, शाळेंत, निरनिराळ्या खात्यांत, कुठेंहि नोकऱ्या ! सगळ्यांच्या आधी ! ” ही क्रांति अल्पावधींत घडलेली आत्रानें आपल्या डोळ्यांनी पाहिली. तेव्हां त्याला किती आनंद वाटला !

स्वाभाविक शेवट कोणता ?

‘ बळी ’ कादंबरी येथेंच संपविणें स्वाभाविक झालें असतें. पण वास्तवतेला कारण्याची धार पाहिजे, सत्यसृष्टि दुःखमयच आहे या रूढ संकेताला बळी पडूनच कीं काय, मालतीबाईंनीं कादंबरीचा शेवट दोन पानांत घाईघाईनें असा केला आहे कीं, वसाहतींतील कांहीं लोकांनीं भुकेमुळें दरवडा घालावयाचें ठरविलें. त्याला आत्रानें विरोध केला. तेव्हां ‘ आपल्या मार्गांतील सात्त्विकतेची धोंड त्यांना असह्य झाली ’ व त्यांनीं आत्राच्या डोक्यांत धोंड टाकून त्याला ठार केलें ! यामुळें लेखिकेला आपल्या नायकाच्या मस्तकावर हुतात्म्याचा मुकुट चढवितां आला, तरी कादंबरीचा शेवट कृत्रिम झाला यांत शंका नाही. पण मानवतेचा अंधारांतील एक कोपरा उजळणारी ‘ बळी ’ ही कादंबरी स्वतंत्र परंपरेची आहे हें कोणीहि कबूल करील.

स्त्री-मनाचा आरसा

स्त्रियांची मनोव्यथा स्त्रियांनींच स्त्रियांच्या भाषेंत मांडली, तर ही किती परिणामकारक होईल ! हरिभाऊ आपटे स्त्रियांसारखी भाषा लिहित हें खरें, पण खुद्द स्त्रीलेखकानेंच स्त्रीमनाचें चित्र काढलें तर तें किती जिवंत वठेल, अशी वाचकांना जिज्ञासा. पण बालगंधर्वासारखा एखादा पुरुषनट जसा कोणत्याहि नटीपेक्षां स्त्रीभूमिका अधिक हुबेहूब वठवतो, तसें अलौकिक यश हरिभाऊंचें आहे. त्यांच्याइतकी स्त्री-मनाची उकल स्त्री-सहज भाषेनें करूं शकणारा लेखक-किंवा लेखिका-मराठी भाषेमध्ये निर्माण

झालेला नाही. प्रेमविव्हाल युवतींच्या मनांची आंदोलने प्रा. फडके कुशलतेने रेखाटतात. तसेच कौशल्य गीता साने, मुक्ताबाई दीक्षित, कुमुदिनी प्रभावळकर, शांताबाई नाशिककर, शांता शेळके, वगैरे लेखिकांनी थोड्याफार प्रमाणांत साधलेले आहे. पण त्यामध्ये अग्रस्थान आहे विभावरी शिरूरकर यांचेच. 'कळ्यांचे निःश्वास' या आपल्या लघुकथा-संग्रहाने त्यांनी आपल्या या कौशल्याची चमक महाराष्ट्रीय वाचकांना दाखविली. त्याच कौशल्याचे कवडसे 'विरलेले स्वप्न' व 'हिंदोळ्यावर' या त्यांच्या कादंबऱ्यांतहि चकाकतांना दिसतात. 'बळी' ही कादंबरी अर्थात् अगदी स्वतंत्र धर्तीची.

रोजनिशीचा अभ्रा

'विरलेले स्वप्न' ही कादंबरी वैशाख व रोहिणी या दोन प्रेमी जीवांच्या रोजनिशांतील उताऱ्यांची बनलेली आहे. या कादंबरींत मालतीबाईंनी आपल्या टोपण नावाचे समर्थन असे केले आहे की, "खरं म्हणजे नांवांत काय आहे? मापांत काय आहे तेंच कां नाही पाहूं? मापाकडे नुसती ओझरती नजर टाकून "भरल्या जीवनरार्शांत असं नाहीच" असं कां म्हणावं?"

मानवाचे अंतरंग सहानुभावाने पाहणे हेच, लेखिकेच्या दृष्टीने, ललित-कलेचे मर्म. या कादंबरींत वैशाख व रोहिणी यांच्या मनाचे हेलकावे अशा सहानुभावाने चित्रित केले आहेत. पण त्यांची भाषा वासरीला (रोजनिशीला) साजेशी सहज, लवचिक नाही—निबंधासारखी 'कडक इस्त्रीची' आहे. शिवाय त्या उताऱ्यांची लांबीहि रोजनिशीला न झेपण्या-इतकी मोठी आहे. शैली व लांबी याप्रमाणेच या उताऱ्यांतील विषयसुद्धां 'वासरी'ला न शोभण्यासारखे आहेत. वासरी म्हणजे जिवाभावाची सखी. आपल्या मनाच्या खोल तळांतील भलेबुरे विचार एकांतांत व्यक्त करण्याचे तें स्थान. फोटोच्या स्टुडिओमध्ये जशी 'डार्करूम' असते, आणि तिच्यामध्ये बाहेरचा एकहि किरण शिरणे जसे अनिष्ट असते, तशीच एकांत व निवांत स्थिति वासरीची असली पाहिजे. वासरी म्हटली की, तिच्यांत

व्याख्यानबाजी किंवा वर्णनें अथवा संवाद यांना वावच नसतो. मनांतील खळबळीचें तेवढें प्रतिबिंब त्यांत दिसावें.

विरळ छपाईच्या सुमारे शंभर पानांच्या या कादंबरींत कथानक असें फारसें नाहीच. ध्येयनिष्ठा व प्रेमनिष्ठा यांच्या रस्सीखेंचींत तरुण जीवांची ओढाताण कशी होते, याचा एक नमुना दाखविलेला आहे. “ गंजलेल्या आयुष्याचा वीट आलेल्या ” रोहिणीला ओढ आहे ध्येयवादी वैशाखची. त्याला आपल्या भोंवतालच्या व्यक्ती म्हणजे “ सारे विझलेले निखारे वाटतात.” तो स्वतः श्रीमंत असतो. त्याच्या ‘ घरांतील माणसांपेक्षां नोकराचाकरांची संख्या दीडपट आहे ’—त्याला ‘ सुखाचं अजीर्ण ’ झालेलें आहे. पण त्याला पुढें पुढें जाण्याची इच्छा आहे—‘ सारं विश्व पालथं घालायला ’ जणुं तो निघालेला आहे.—‘ वेलगाम वारूवर स्वार होऊन ’ तो बेफाम दौड मारीत आहे. या कर्तव्याच्या भडकलेल्या ज्योतीवर रोहिणीचा जीव पतंगाप्रमाणें उडी घेत आहे. “ एका बिंदुकल्या-भोंवतीं सबंध पोतीचें तबक विणावें तसें सारा दिवस माझे सारे विचार एका व्यक्तीभोंवती विणले जात असतात.” असें ती लिहिते.

अचलेचें स्वभाव-चित्र

‘ कळ्यांचे निःश्वास ’ म्हणजे सुशिक्षित कुमारींच्या मनांतील आंदोलनांचीं शब्दचित्रें. तीं चित्रें रंगविणाऱ्या आपल्या लघुकथांनीं मालतीबाईंनीं महाराष्ट्राला एक धक्का दिला. तसाच दुसरा धक्का देणारी त्यांची पहिली कादंबरी म्हणजे ‘ हिंदोळ्यावर ’. व्यसनी नवऱ्यापासून दहा वर्षे दूर राहिलेली अचला ही या कादंबरीची नायिका. ती बी. ए. झालेली असते आणि मोठ्या धीराची व संयमाची असते. आपल्या मनांतील दुःख आपल्या मनांतच ठेवून ती ‘ नवऱ्याच्या अबरुवर पांघरूण ’ घालते. नवऱ्यावर दोन महिने पकडवॉरंट सुटलेलें असतांनाहि त्याबद्दल ती माहेरीं ब्र काढीत नाही. आपल्या अंतःकरणांत तेवत असलेली ज्वाला ती कोणालाहि दिसूं देत नव्हती. “ साऱ्या आयुष्यभर झगडूनहि धीरानें तोल सावरून रहाणारी, बुद्धि-भावनांनीं सारखेच वर्चस्व गाजविलेली ” अशी

ती करारी स्त्री होती. नवऱ्याला सात वर्षे सक्त मजुरीची शिक्षा झाल्यावर अचलेनें प्रथम अकोला येथें शिक्षकिणीची नोकरी पत्करली. नंतर नागपूर येथें तिनें शाळेंत नोकरी धरली. तेथें तिचा परिचय विराग नांवाच्या तरुण वकिलाशीं होतो. तो “ सुखवस्तु, बुद्धिमान, करारी, तुटक वृत्तीचा आहे. ” कटु अनुभवामुळें त्याची वृत्ति अशी झाली होती कीं, “ मला कोणत्याहि गोष्टीनें भान हरपण्यासारखा आनंदहि होत नाही व दुःखहि होत नाही ” असें तो म्हणे. त्याला अचलेबद्दल सहानुभूति वाटूं लागली. समान मनोवृत्तीमुळें दोघांचीं हृदये एकमेकांशीं जोडलीं गेलीं आणि शेवटीं दोघेहि एकत्र राहूं लागले.

भावगीताची आर्तता

अशा या एकेरी कथानकांत लेखिकेनें विविध रंग व रस भरण्याची जादू केली आहे. नवऱ्यानें टाकलेल्या स्त्रीनें आपल्या हृदयांत उसळणाऱ्या प्रेमाच्या लाटांना वाट कशी करून द्यावी ? हा प्रश्न संबंध कादंबरीभर कुशलतेनें खेळविला आहे. सामाजिक संकेत असा कीं, तिनें आपलें जीवन एकाकीपणेंच मुक्या मनानें घालविलें पाहिजे. पण शिक्षणानें चौकस व बंडखोर बनलेलें मन स्वस्थ कसें बसणार ? तें पुनः पुनः उसळ्या घेतें. समाजांतील निरनिराळ्या दृश्यांची व प्रसंगांची प्रतिक्रिया अचलेच्या जिवंत मनावर होते. एकीकडे तिला प्रेमाची ओढ असते, मातृत्वाची भूक असते; तर दुसरीकडे समाजाचें बंधन असतें, रूढीची तटबंदी असते. अशा रस्सीखेचींत तिच्या मेनाची विलक्षण ओढाताण होते. पुढें मार्गें, मार्गें पुढें असें, घड्याळांतील लंबकाप्रमाणें, तिचें मन सारखे हेलकावे खातें. हिंदोळ्यावर—म्हणजे झोपाळ्यावर—बसलेला माणूस जसा पुढें जातो व मार्गें येतो आणि पुनः पुढें जातो; तसें उलटसुलट झोके अचलेचें मन घेत असतें. त्यांचें शब्दचित्र या कादंबरींत हलक्या हातानें, नाजूकपणानें काढलेलें आहे. सारी कादंबरी म्हणजे एक भावगीतच आहे—अचलेच्या व हृदयाच्या तारा पिळवटल्यामुळें त्यांतून निघालेले आर्त सूर कादंबरीच्या पानापानांत निनादत आहेत.

अनुक्रम २९०२९
 विभाग का. वा.
 क्रमांक १९९१
 नों. दि.

सूक्ष्म भावनांची उकल

संसारांतले लहान लहान प्रसंग, पण अचलेच्या एकाकी व सुकणाऱ्या जीवनावर त्यांचे किती विलक्षण परिणाम होत होते ! तिच्या प्रणय-भावेवर व मातृत्वाच्या इच्छेवर सिंचनच होत होतें तें ! “ लहान मुलांचा लळा असलेली अचला भुकेल्या नजरेनें सगळें पहात होती. संयमानें ती भूक मारीत होती.” पण संयमाच्या राखेखालीं कितीहि झाकून ठेवले, तरी भावनेचे निखारे फुलविणारे वारे जीवनांत काय थोडे सुटतात ? सिंधुवहिनीचीं डोहाळ जेवणें झालीं—अचलेच्या हृदयांत वादळें उठलीं. राधिकेनें आपल्या बाळाला निजविण्यासाठीं वात्सल्यानें ओथंबलेल्या ओव्या म्हटल्या—अचलेच्या आईपणाच्या अतृप्त आकांक्षा उंचवळल्या. राजाईनें स्वतः प्राट लावल्याची वार्ता आनंदानें सांगितली—अचलेच्या मनाचा भरलेला घडा हिंदकळला. तिच्या प्रेमभावनेनें वैराग्याचे बांध फोडले आणि अखेर अचला विरागच्या आश्रयास गेली. तिच्या मनांतील या साऱ्या झटापटींचा चित्रपट लेखिकेनें सुंदर रेखाटला आहे.

अभ्यासाच्या वाटा

- (१) ‘ विभावरी शिखरकर या नांवानें महाराष्ट्रांत मोठी मौज उडवून दिली,’ कां व कशी तें लिहा. .
- (२) बाळूताई खरे (मालतीबाई बेडेकर) यांच्या जीवन-चरित्राची थोडक्यांत माहिती लिहा.
- (३) ‘बळी’ कादंबरी लिहून मालतीबाईंनीं कथावस्तूंत कांति केली, चर्चा करा.
- (४) ‘बळी’ कादंबरीचा विषय कोणता ? त्या कादंबरीतील नायक कोण ?
- (६) ‘कळ्यांचे निश्वास’ या कथांतील ‘कळ्या’ कोणत्या ? ‘निश्वास’ कशासाठीं याचें स्पष्टीकरण करा.
- (७) ‘ हिंदोळ्यावर ’ या कादंबरीनें महाराष्ट्राला धक्का दिला. कां ?

अधिक अभ्यास—

बळी—विभावरी शिखरकर.

या पुस्तकांतील
लेखकांचे कांहीं वाचनीय ग्रंथ

ह. ना. आपटे

१. मी
२. पण लक्षांत कोण घेतो!
३. यशवंतराव खरे
४. गड आला पण सिंह गेला
५. उषःकाल
६. केवळ स्वराज्यासाठी

वा. म. जोशी

१. रागिणी
२. सुशीलेचा देव
३. इंदु काळे व सरला भोळे
४. आश्रम-हरिणी

ना. सी. फडके

१. दौलत
२. जादूगार
३. अटकेपार
४. प्रवासी
५. अखेरचं बंड

भा. वि. वरेरकर

१. विधवा कुमारी
२. धावता धोटा
३. गोदू गोखले

सौ. मालतीबाई बेडेकर

१. हिंदोळ्यावर
बळी

शिखरे - वाङ्मय

चरित्रें

	रु. आ.
म. गांधींचें चरित्र	८- ०
गांधी-जीवन-कथा	३- ०
राष्ट्र-पिता गांधीजी	१- ०
गांधी-रण-गीता	१- ०
राष्ट्र-जनक टिळक	१- ४
लोकमान्य टिळक	०- ८
सुधारकाचार्य आगरकर	१- ८
डॉ. राधाकृष्णन	०- ८

प्रबंध

गांधीजींचें रामराज्य	१- ०
साम्राज्य व स्वराज्य	१- ०
सर्वश्रेष्ठ हिंदुधर्म	०-१२
आजकालचे साहित्यिक	१- ०

कादंबरी

थोरली आई	१- ८
आईची कृपा	१- ०
भावनांचा नाच	२- ०
जिवलग	१- ८

नाटके

वैष्णवजन	१- ०
लौकिकासाठी	१- ४
आठ साल	१- ०
मान-बिंदु	१- ०

IRBK-0104040

IRBK-0104040